

Pyotr Kropotkin'in İnsan ve Toplum Anlayışı^(*)

Human and Society Understanding of Pyotr Kropotkin

Arş. Gör. Serhat ÖZKAN^(**)

Öz:

Bu çalışmada anarşist-komünist düşünür Kropotkin'in karşılıklı yardımlaşma teorisi incelenmiş, ardından insan doğasına ilişkin görüşleri ele alınmıştır. Kessler'den ilham alan Kropotkin, karşılıklı yardımlaşma düşüncesini, sosyal Darwinistlerin, insan ve hayvan toplumlarındaki rekabeti ve mücadeleyi doğallaştıran öğretilerine karşı geliştirmiştir. Kropotkin, sosyal Darwinistlerin Darwin'i yanlış yorumladığını ileri sürmüş, araştırmalarına ve gözlemlerine dayanarak, verdiği sayısız örnekte, türlerin evrimsel olarak ilerlemesini sağlayan temel faktörün rekabet değil, yardımlaşma olduğunu göstermiştir. Böylece, iyimser bir insan doğası anlayışı geliştirerek anarşizme bilimsel ve özgün bir katkı sağlamıştır. Bu çalışmada Kropotkin'in insan doğası anlayışının doğal uzantısı olarak ahlak anlayışı da ele alınmış, böylelikle birey-toplum arasındaki gerilimi nasıl aştığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Karşılıklı Yardımlaşma, Anarşizm, Komünizm, İnsan Doğası, Etik.

Abstract:

In this study, anarchist-communist thinker Kropotkin's theory of mutual aid was examined, and then his views on human nature were discussed. Kropotkin, inspired by Kessler, developed the idea of mutual aid, against the teachings of social Darwinists that exaggerate competition and struggle in human and animal societies. Kropotkin claimed that Darwin was misunderstood by social Darwinist. For his reason, he based on his researches and observations, showed that in countless examples he gave, the main factor that led to the evolutionary progression of species is not competition, but solidarity. Thus, by developing an optimistic understanding of human nature, he gave an original and scientific contribution to anarchism. In this study, his views on ethics are given as natural extension of his views on ethics, and it was shown how he overcomes the tension between the individual and the society.

Keywords:

Mutual Aid, Anarchism, Communism, Human Nature, Ethics.

^(*) Bu makale Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Anabilim Dalı Hukuk Yüksek Lisans Tezi'nde yer alan "Pyotr Kropotkin'in İnsan ve Toplum Anlayışı" başlıklı bölümden alınmıştır.

^(**) T.C. Maltepe Üniversitesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi.

E-posta: sserhatozkann@gmail.com.

Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-2229-1289>.

Makale Gönderim Tarihi: 01.04.2020.

Makale Kabul Tarihi: 15.05.2020.

GİRİŞ

19. yüzyıl anarşistlerinden Kropotkin, politik aktivizmden çok bilimle ve özellikle coğrafyayla ilgilenmiştir. Temel eserlerinden biri olan *Karşılıklı Yardımlaşma*'da (*Mutual Aid*)¹ ileri sürdüğü görüşler sosyal bilimlerde pozitivizmin yükseldiği döneme aittir. Burada Kropotkin, Sosyal Darwinistlerin hayatta kalma mücadelesini ve türler arasındaki rekabeti abartan öğretilerine karşı evrimi başka bir açıdan yorumlamış ve insan doğasına ilişkin çıkarımlarda bulunmuştur. Çeşitli eserlere ve doğrudan yaptığı gözlemlere dayanarak insan ve hayvan toplumunda iş birliğinin yasalarını göstermeyi amaçlamıştır.

Karşılıklı yardımlaşmanın Kropotkin'in bilimsel ve siyasal çalışmalarının neresinde yer aldığı net değildir.² Bu konuda çeşitli görüşler vardır. Todes'e göre, Kropotkin anarşizme kaymadan önce de biyolojiye ve zoolojiye ilgi duymaktadır. Karşılıklı yardımlaşma düşüncesi dönemin Rus biyologlarının evrim teorisini kavrayışıyla birlikte düşünürün kendi bağımsız çalışmalarının ürünüdür. Kropotkin'in hayvan toplumuna ilişkin çıkarımları siyasal görüşlerinden önce oluştuğu için ideolojisinden bağımsız değerlendirilmelidir. Kinna'nın ileri sürdüğü, karşılıklı yardımlaşmanın siyasal boyutunu ön plana çıkartan diğer görüşe göre, Kropotkin, 19. yüzyılın sonlarında anarşizmin gerileyişinden sosyal demokrasinin güçlenmesini sorumlu tutar ve karşılıklı yardımlaşma teorisiyle gözden düşen devrimci anarşizmi tekrar canlandırmaya niyetlenir. Onun Darwin'i kavrayışı bilimin siyasal bir enstrüman olarak kullanılabileceğini düşünmesini sağlamıştır.³

Her iki görüş de biyolojik olan ile siyasal olan arasında bir gerilim yaratmaktadır. Karşılıklı yardımlaşma ne salt evrimsel ilerlemeye yön veren yasaların araştırılmasıdır ne de politik kaygılarla anarşizmi temellendirmek için geliştirilmiştir. Kropotkin anarşist mücadeleye katılmadan çok önce biyoloji ve coğrafya alanında yaptığı çalışmalarla tür içi yardımlaşmanın örneklerine ve etkisine tanıklık etmiştir.⁴ Darwin'in, yorumlayıcıları tarafından çarpıtıldığını, evrimin yalnızca mücadeleden ibaret olmadığını göstermek istemiştir. Sonuç olarak, karşılıklı yar-

¹ 'Karşılıklı Yardımlaşma' kavramı 'karşılıklı' sözcüğü kullanılmadan yalnızca 'yardımlaşma' ile anlatılabilir. Yardımlaşma zaten karşılıklı olduğu için 'karşılıklı yardımlaşma' ifadesi anlatım bozukluğuna sebep olmaktadır. Ancak Kropotkin'in İngilizce olarak yazdığı temel eseri 'Mutual Aid' dilimize 'Karşılıklı Yardımlaşma' olarak çevrilmiştir. Konuya ilişkin ikincil kaynaklarda da kavram 'karşılıklı yardımlaşma' şeklinde kullanılmıştır. Biz de yanlış anlaşılmalara sebep olmamak için aynı ifadeyi kullanmayı tercih ettik.

² Rolf Cantzen, *Daha Az Devlet Daha Çok Toplum*, (çev. Veysel Ataman), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 248.

³ Ruth Kinna, 'Kropotkin's Theory of Mutual Aid in Historical Context', *International Review of Social History*, 40(2), 1995, s. 260-261.

⁴ Ruth Kinna, *Kropotkin: Reviwing the Classical Anarchist Tradition*, Edinburg University Press, Edinburg, 2016, s. 12.

dımlaşma ister canlıların doğal gelişimine ait bir teori olarak görülsün ister anarşist devrimcinin ihtiyaç duyduğu iyimser insan doğasını gerekçelendirmek için ileri sürülmüş olsun, her halükârda Kropotkin'in anarşist komünizm anlayışının merkezinde yer alır. Çünkü anarşist komünizmi bilimsel bir iddia olarak ortaya koyabilmesi insan doğasına ilişkin görüşlerini açıkladığı karşılıklı yardımlaşma teorisi sayesinde olmuştur.⁵ Kropotkin'in hayvan ve insan toplumlarına ilişkin görüşlerini aktarmadan önce yaşadıklarını ve karşılıklı yardımlaşma düşüncesi- nin nasıl ortaya çıktığını ele almak gerekir.

I. KARŞILIKLI YARDIMLAŞMA TEORİSİNİN DOĞUŞU

Aristokrat bir ailenin üyesi olarak dünyaya gelen Kropotkin St. Petersburg'da prestijli bir askeri okulda okumaktadır. Mezun olduktan sonra Çarın korumalarından biri olmasına kesin gözüyle bakılırken o üniversiteye gitmek ister. Başarılı olduğu için kolaylıkla burs alabilecek durumdadır ancak Çar ailesinden birinin yardımını istemez. Yüksek sosyetenin sıkıcılığından bunaldığı için hassa alaylarına girmeyi, saray balolarının ve resmî törenlerin koruyucusu olmayı reddeder. Bu nedenle uzun süredir düşündüğü topçu akademisi seçeneğine yönelerek Sibirya'da bir alaya katılmak ister. Sık sık Sibirya'nın bitki örtüsünü, dağlarını düşünüp o bölge üzerine okumalar yapar ve sonunda gitmeye karar verir. Sibirya o tarihte bir sürgün yeri olduğu için gitmesine babası ve komutanları karşı çıkar. Ancak kanun istediği Rus alayında görev alma hakkını tanımaktadır ve Kropotkin kararında ısrarcı olur.⁶

Sibirya'da Kazak alayında geçirdiği yıllar onun düşüncesinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Madende çalışan işçilerin maruz kaldıkları sömürüyü görünce dehşete kapılır. Orada tanıştığı sürgün hayatı yaşayan bir devrimci sayesinde Proudhon'a ait bir kitabı okur.⁷ Bu onun anarşizmle ilk temasıdır.⁸ Daha sonra Sibirya'dan kaçan Bakunin'in serüvenlerini öğrenir. Üstlerinin isteğiyle hazırladığı belediye yönetimlerinin ceza sistemine ilişkin reform planlarının bürokrasinin karışıklığı içinde yok olduğunu görür.⁹ Rus köylüleri ve yerli kabilelerin yaratıcı çabalarına, iş birliğine dayanan yarı komünist yaşam biçimlerine yakın-

⁵ George Crowder, *Klasik Anarşizm*, (çev. Sinan Altıparmak), Öteki Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 203; Peter Marshall, *Anarşizmin Tarihi: İmkansız İstemek*, (çev. Yavuz Alogan), İmge Kitapevi, İstanbul, 2019, s. 456-457.

⁶ Pyotr Kropotkin, *Bir Devrimcinin Anıları*, (çev. Mazlum Beyhan), Agora Kitaplığı, İstanbul, s. 169-172, (Orijinal Basım: 1899).

⁷ Daniel Philip Todes, *Darwin Without Maltus: The Struggle for Existence in Russian Evolutionary Thought*, Oxford University Press, 1989, s. 124.

⁸ Martin A. Miller (Ed.), *P. A. Kropotkin: Selected Writings on Anarchism and Revolutions*, The M. I. T. Press, Cambridge-London, 1975, s. 9.

⁹ Paul Avrich, *Anarşist Portreler*, (çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012, s. 71.

lık hisseder.¹⁰ Anılarında “Komuta ve disiplin ilkesi yerine ortak anlayış ilkesine göre hareket etme arasındaki farkı” anlamaya başladığını yazar.¹¹

Sibirya’da askeri personel olarak yaşadığı deneyimler düşünceleri üzerinde kalıcı etkiler bırakır. Kropotkin’e göre, Sibirya’nın yönetim kadrosu eğitilmiş ve iyi niyetli insanlarla dolu olmasına rağmen bölge nihai olarak Petersburg’a bağlı olduğu için yereldeki halkın kendiliğinden doğan inisiyatif gücü kırılmaktadır. Bölgenin ilerlemesi için insanların yapılmasını istedikleri her işte düşünülen husus, yürürlüğe konulacak projenin yararları değil, bakanlığın kızıp kızmayacağı olmaktadır.¹² Böylece devletin halk için yararlı bir aygıt olmadığını düşünmeye başlaması Kropotkin’i anarşizme hazırlar.¹³ Ancak onu siyaseten asıl dönüştüren şey coğrafya ve zoolojiye duyduğu ilgiyle Darwin’in *Türlerin Kökeni* isimli kitabında vardığı sonuçları araştırmasıdır.

Darwin *Türlerin Kökeni*’nde T. R. Malthus’un nüfus teorisinden etkilenecek evrim sürecinde “var olma mücadelesi”nin koşullara uyum sağlama yeteneği olan türleri koruduğunu, uyum sağlama yeteneği olmayanları ise elelediğini vurgulamıştır. İngiliz siyasi iktisatçı ve din adamı Malthus’un nüfus teorisi, klasik anarşizmin ilk temsilcisi olan William Godwin’in acı ve ıstırapın olmadığı, savaşı ve devletsiz bolluk toplumu ütopyasına bir cevaptır.¹⁴ Malthus, Nüfus İlkesi Üzerine Bir İnceleme (*An Essay on Principle of Population*) başlıklı denemesinde nüfus oranının geometrik olarak artarken (1, 2, 4, 8, 16, 32...) gıda arzının aritmetik bir biçimde arttığını iddia eder.¹⁵ (1, 2, 3, 4, 5, 6...) Eğer artış oranlarındaki dengesizliğe müdahale edilmezse açlık, savaş, salgın hastalıklar nedeniyle yine doğal denge kurulabilir ancak en iyi yöntem evliliklerin ertelenmesi, çocuk sayısının azaltılması gibi doğurganlığı azaltmaya yönelik çeşitli önleyici tedbirler almaktır.¹⁶ Nüfus artışı ile kaynak arzı arasındaki dengesizlik toplumun ilerlemesini engellemektedir. Yiyecek arzını arttırmadan yoksullara yardım edilmemelidir.¹⁷

¹⁰ Kropotkin, *Bir Devrimcinin Anıları*, s. 227-228.

¹¹ Avrich, s. 71.

¹² Avrich, s. 225-226.

¹³ Avrich, s. 228.

¹⁴ Rajendra K. Sharma, *Demography and Population Problems*, Atlantic Publishers and Distributors (P) Ltd., New Delhi, 2007, s. 31-32.

¹⁵ Afşar Timuçin, *Düşünce Tarihi: Gerçekçi Düşüncenin Çağdaş Görünümü*, 3. Cilt, Bulut Yayınları, İstanbul, 2001, s. 224.

¹⁶ Sharma, s. 31-32.

¹⁷ Karl Marx / Friedrich Engels, *Nüfus Sorunu ve Malthus*, (çev. Oya Yaylalı), Sol Yayınları, Ankara, 1976, s. 14-15. Engels’e göre, nüfus artışının geometrik, gıda kaynaklarının da aritmetik olarak arttığı iddiası sağlam kanıtlara dayanmamaktadır. Marx / Engels, 1976, s. 27-28. Marx da söz konusu nüfus ilkesini kapitalizmin sebep olduğu sınıfsal sömürüyü “ölümsüz bir doğa yasası” olarak göstermekle suçlar ve nüfus yasasının genel geçer olmadığını, maddi üretici güçlerin gelişim aşamalarına göre nüfus yasasının değişeceğini ileri sürer. Marx / Engels, 1976, s. 37-38.

Malthus, bitki ve hayvan dünyasından “var olma mücadelesi”ne ilişkin örnekler sunarak insanların da aynı doğa yasasına tabi olduğunu, doğada bir mücadelenin var olduğunu ve bu mücadelede güçlü olanın hayatta kalacağını düşündürmüştür. Darwin de Malthus’u okuduktan sonra canlıların evrimleşme nedeninin doğal seçim olduğuna kanaat getirir.¹⁸ Darwin “var olma mücadelesi”ni öncelikle “metaforik” olarak yani türlerin hayatta kalmak için zorlu doğa koşullarına karşı verdiği mücadele anlamında kullanır.¹⁹ Bunun yanı sıra mücadele; “türün bir üyesinin diğerine bağımlılığını içerecek şekilde”²⁰ aynı türün üyeleri arasında ve türlerin kendi aralarında olmak üzere farklı şekillerde gerçekleşmektedir.²¹ Darwin otobiyografisinde ve *Türlerin Kökeni*’nde Malthus’tan pek çok kez bahsetmesine karşın onun Malthus’a dayandığı yer mücadelenin yalnızca türler arasında olmayıp aynı türün üyeleri arasında da var olduğu yönünde spesifik ve sınırlı bir noktaya ilişkindir.²²

Kropotkin de Sibirya’da geçirdiği zaman boyunca Darwin’in doğal seçilimin ana faktörü olarak gördüğü “var olma mücadelesi”nin kanıtlarını keşfetmeye çalışır.²³ Özellikle aramasına rağmen aynı türden hayvanlar arasında süregelen bir mücadeleye rastlamaz.²⁴ Hayvanların yaşamı üzerine yaptığı araştırmalarda hayvanlar arasında karşılıklı yardımlaşmanın büyük boyutlarda olduğunu gözlemler. Kropotkin’e göre türün korunması, gelişimi ve evriminde karşılıklı yardımlaşma büyük rol oynamaktadır.²⁵ Doğal koşullara ve iklim şartlarına en iyi uyum sağlayanlar rekabet halinde olan türler değildir. Birbirine destek olan hayvanların yaşam süresi daha uzundur; fiziksel ve zihinsel gelişimi de daha güçlüdür. Hayatta kalma mücadelesi ancak “tek tek canlıların yaşam imkanları için mücadelesi” anlamında kullanıldığında doğrudur.²⁶ Türler arasında geçen mücadele evrime yok denecek kadar az etki eder.²⁷ Darwin’e göre de dayanışma içerisinde bir araya gelenler türler fiziksel anlamda güçlü veya becerikli olan türlerden daha uzun süre yaşamaktadır. Darwin de mücadele kavramının dar anlamını genişletmemeye-

¹⁸ İsmail Dursunoğlu, ‘Sosyal Darwinizm’, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, Yıl: 2016, s. 211.

¹⁹ Pyotr Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, (çev. Işık Ergüden-Deniz Güneri), Kaos Yayınları, İstanbul, 2018, s. 64, (Orijinal Basım: 1902).

²⁰ Charles Darwin, *On the Origin of Species*, A Penn State Electronic Classic Series Publication, Pennsylvania State University, 2001, s. 63-64.

²¹ Darwin, s. 63-64.

²² Todes, s. 15, 18.

²³ Avrich, s. 72.

²⁴ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 1; Todes, s. 129.

²⁵ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 6.

²⁶ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 15.

²⁷ Todes, s. 135.

leri hususunda takipçilerini uyarmıştır,²⁸ ancak onun evrim anlayışında ön planda kalan öge çatışma fikri olmuştur.²⁹

Darwin'in takipçileri ise "hayatta kalma mücadelesi"ni abartarak hayvanlar alemi mutlak bir mücadelenin var olduğu kanlı bir savaş alanı olarak sunmaktadır.³⁰ Darwin'in başlıca izleyicilerinden biyolog T. H. Huxley 'hayatta kalma mücadelesinin insan üzerindeki anlamı' başlıklı makalesinde hayvanlar alemi en güçlü olanların hayatta kaldığı "gladyatör dövüşü" düzeyinde bir kavga olarak resmeder. Aynı makalede, Thomas Hobbes'un bahsettiği "her bir kişinin herkese karşı" mücadelesini varoluşun olağan durumu olarak kabul eder. Hayvanlar arasındaki mücadelenin ilkel insanlar için de geçerli olduğunu düşünür.³¹ Bu dönemde Darwin'in doğal seçim dayanan evrim teorisinin toplumsal alana uygulanmasıyla Sosyal Darwinizm olarak bilinen bir kavram ortaya çıkmıştır.³² Sosyal Darwinizm'in kurucusu olan Herbert Spencer,³³ doğa için sözü edilen hayatta kalma mücadelesini insan toplumlarına taşır.³⁴ Malthus'tan etkilenen Spencer'a göre, insanlar ve hayvanlar hayatta kalmak için kendi türleriyle sürekli bir mücadele ve rekabet halindedir. Bu bir doğa yasasıdır. Nüfus artışından kaynaklanan rekabet ve mücadele uygun olmayan insanları elemekte ve en iyinin hayatta kalmasını sağlayarak toplumun

²⁸ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 16; Kropotkin'e göre Darwin kendi takipçilerini uyarmıştır, ancak bir yazar Darwin'in Huxley'i ya da diğer Sosyal Darwinistleri kendi çalışmalarını yanlış yorumlamakla suçladığına dair bir veri olmadığını ifade eder. Tom Koch, 'Prince Kropotkin: Public Health's Patron Saint', *International Journal of Epidemiology*, Volume: 43, Issue: 6, December 2014, s. 1682.

²⁹ George Woodcock, *Anarşizm: Bir Düşünce ve Hareketin Tarihi*, (çev. Alev Türker), Kaos Yayınları, İstanbul, 2014, s. 219.

³⁰ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 17.

³¹ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 18, 80.

³² Darwin'in kendisinin Sosyal Darwinizmi savunup savunmadığı hangi eserinin baz alındığına göre değişir. *Türlerin Kökeni* esas alınırsa Darwin'i Sosyal Darwinist olarak görmek pek mümkün değildir. Ancak *İnsanın Soyu*'na bakılırsa Darwin'i Sosyal Darwinist olarak değerlendirecek daha fazla kanıt rastlanır. Michel Ruse, "Evrimsi Etiğin Savunusu", (çev. Nermin Acar), *Evrimsi Etiğin Temelleri*, (Haz. Jean-Pierre Changeux), Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 34.

³³ Spencer'in evrim düşüncesini toplumsal alana uyguladığı ilk eseri *Social Static* Darwin'in *On the Origin of the Species* çalışmasından 8 yıl önce çıkmıştır. Spencer, Darwin'e göre evrim konusunda daha öncüdür. Bu nedenle Spencer'in Darwin'in evrim teorisinden etkilenerek en uygun olanın ayakta kalması fikrini geliştirdiği söylenemez. Spencer'in Sosyal Darwinist olarak değerlendirilmesinin nedeni Darwin'in 'doğal ayıklanma' kavramı yerine sosyal yaşamda uyum sağlama yeteneği en yüksek olanın hayatta kalacağını ileri sürmesidir. Bir yazar "en uygun olanın hayatta kalması" fikri Spencer'a ait olduğu için söz konusu akımın Spencerizm veya Sosyal Spencerizm olması gerektiğini düşünerek kavramın Sosyal Darwinizm olarak kabul görmesini eleştirmiştir. Dursunoğlu, s. 213.

³⁴ Recep Batu Günör, 'Pytor Kropotkin'in Düşüncesinde Karşılıklı Yardımlaşmanın Önemi', *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 43, Yıl: 2016, s. 1243.

ilerlemesine katkı sunmaktadır. En iyi olanın yaşaması için zayıf, hasta veya engelli olanların hayat karşısında yenik düşmelerine müdahale edilmemesi gerekir. Sosyal Darwinizm, ekonomik alanda kapitalist sömürünün bırakınız yapsınlar (*laissez faire*) ilkesine meşruluk sağladığı için egemenlerce benimsenmiş, siyasal ve sosyal alanda milliyetçi ideolojinin güçlenmesine yol açmıştır.³⁵

Avrupalı Darwinciler arasında mücadele ve rekabet fikri güçlü olsa da Darwin'in pek çok Rus takipçisi Malthusçu yaklaşımlara karşı çıkmıştır.³⁶ Bu bakımdan evrimsel süreçte karşılıklı yardımlaşmanın var olduğunu ileri süren tek doğacı Kropotkin değildir. Örneğin, Danilevsky, Darwinci rekabeti, Hobbes'tan Adam Smith'e kadar Malthusçu çizgiye yaslanan "saf bir İngiliz öğretisi" olarak nitelendirmiştir.³⁷ Saint-Petersburg Üniversitesi'nden zoolog Prof. Kessler de 1880'de Rus doğacıların kongresinde böcekler ve kuşların davranışlarından örnekler sunarak karşılıklı yardımlaşma yasasının mücadeleden daha ağır bastığını, evrim sürecinde temel faktörün çatışmadan çok iş birliği olduğunu göstermiştir.³⁸ Ancak Kessler, sunumunu gerçekleştirdikten bir yıl sonra öldüğü için görüşleri taslak halinde kalmıştır. Kropotkin de Sibiry'a'da geçirdiği yıllarda türlerin evriminde iş birliği ve dayanışmanın önemini gördüğü için Kessler'in ana hatlarıyla sunduğu karşılıklı yardımlaşma teorisini kapsamlı ve sistematik bir hale getirmiştir.³⁹

Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma* kavramını ele aldığı makalelerinde Darwin'i Malthusçu karakterinden ayırır ve Sibiry'a'da yaptığı gözlemler doğrultusunda Kessler'in ortaya koyduğu dayanışmacı görüşleri geliştirir. Ancak bunu yaparken "var olma mücadelesi" kavramına bir karşıtlık kurmaz. Karşılıklı yardımlaşmayı Darwin'in doğal seçim teorisinin başka bir versiyonu olarak ele alır.⁴⁰ O, Darwin'i yorumlayanların "var olma mücadelesi"ni insanların birbirlerine ve doğaya karşı girdiği çetin bir mücadele olarak sunmalarından rahatsız olur ve bir yanıt verme ihtiyacı hisseder.⁴¹ Bu nedenle birkaç yıl boyunca doğacıların, antropologların çalışmalarına ve doğrudan yaptığı gözlemlere dayanarak karşılıklı yardımlaşmanın hayvan ve insan toplumundaki boyutlarını inceleyen bir dizi makale yazar. *Evrimin Bir Faktörü: Karşılıklı Yardımlaşma* isimli kitabı da söz konusu makalelerin toplanmasıyla ortaya çıkar.⁴²

³⁵ Dursunoğlu, s. 216-217.

³⁶ Stephan Jay Gould, "Kropotkin Was No Crackpot", *Bully for Brontosaurus: Reflections in Natural History*, W.W.Norton, New York-London, 1992, s. 588-589; Todes, s. 25, 41-42 <https://www.marxists.org/subject/science/essays/kropotkin.htm> (erişim tarihi: 29.07.2019).

³⁷ Todes, s. 41-42.

³⁸ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 7, 19-20; Avrigh, 2012, s. 73.

³⁹ Avrigh, s. 74.

⁴⁰ Cantzen, s. 248.

⁴¹ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 11; Woodcock, s. 220.

⁴² Avrigh, s. 75.

A. Karşılıklı Yardımlaşmanın Hayvan Topluluklarındaki Yeri

Kropotkin'e göre, ilerlemenin, türlerin kendi içinde birbirlerine karşı verdiği mücadeleyle geliştiği iddiası doğrudan gözlemlere dayanmamaktadır.⁴³ Doğal seçim mücadelesinde güçlü ve kurnaz olanları değil, karşılıklı yardımlaşma uygulayan türleri korumakta ve anti-sosyal olanları elemektedir. Doğada farklı hayvan türleri arasında bir mücadele olsa da aynı türe mensup hayvanlar arasında karşılıklı yardımlaşma ve ortak savunma vardır. Mücadelenin mi yoksa sosyallığın mi daha çok rastlandığını tespit etmek zordur ancak doğa göstermektedir ki hayatta kalma süresi en yüksek olan türler birbiriyle savaşanlar değil, dayanışma içinde bir araya gelenlerdir.⁴⁴ Belirli dönemlerde yiyecek bulmak için türler de kendi içlerinde birbiriyle mücadele ederler.⁴⁵ Ancak türler arasında geçen mücadelenin evrimsel ilerlemeye etkisi son derece düşüktür.⁴⁶ Öte yandan yaşamda bir mücadele olduğu da inkâr edilemez bir gerçekliktir. O halde, sorun, mücadelenin Darwin'in kabul ettiği ölçüde olup olmadığı veya hayvanlar aleminin evriminde önemli bir işlev üstlenip üstlenmediğidir.⁴⁷ Darwin geniş bir hayvan çeşitliliğinin olduğu tropik bölgeleri ziyaret etmiş, kalabalık hayvan grupları gözlemlemiştir. Nüfus bakımından daha fazla hayvanı taşıyamayacak bölgelere bakarak mücadelenin zorunlu olduğu sonucuna varmıştır. Ancak eserlerine bakıldığında, mücadele fikrini destekleyecek bir kanıt yoktur. Özellikle eserinin "*hayatta kalma mücadelesi, aynı türden canlılar ve çeşitler arasında cereyan ettiğinde daha serttir*" başlıklı bölümünde mücadeleye ilişkin hiçbir örnek sunmamıştır.⁴⁸

Kropotkin'e göre, bir bölgede hayvan yoğunluğu fazla olduğunda, hayatta kalma mücadelesinde rekabet değil, karşılıklı yardımlaşma önemli rol oynamaktadır. Fiziksel koşullar zorken hayvanların da birbirleriyle mücadele etmesi tüm grubun yaşama imkanını zayıflatmaktadır. Böyle bir rekabet hiçbir evrim için ilerletici olması mümkün değildir.⁴⁹ Evrimin temel faktörü mücadele değil, karşılıklı yardımlaşmadır. Karşılıklı yardımlaşma evrim için bir katalizör işlevi görmektedir, türleri en az enerjiyle koruyup hem zekalarını hem de tedrici evrimlerini geliştirmektedir.⁵⁰ Örneğin, bir karınca sürüsünde beslenme, yuva yapma ve yavruları yetiştirme gibi her türden işin gönüllü yardımlaşma ilkesi doğrultusunda yapıldığını görürüz. Birçok karınca türünde yaşamın temel özelliği paylaşımdır. Her karınca önceden çiğneyip kısmen sindirdiği besini aç veya susuz olan karın-

⁴³ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 10-11.

⁴⁴ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 19.

⁴⁵ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 64.

⁴⁶ Todes, s. 135.

⁴⁷ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 64-65.

⁴⁸ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 65.

⁴⁹ Todes, s. 129.

⁵⁰ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 19.

cayla paylaşır. Aç olanlar antenleri aracılığıyla yemek talebinde bulunduğunda karnı tok olan karınca gelir, alt çenesini açıp şeffaf sıvının bir damlasını yalaması için aç karıncanın ağzına getirir.⁵¹ Diğer hayvan türleri de karşılıklı yardımlaşma güdüsüne sahip olmak bakımından farklı değildir. Penguen grupları kavga etmeden dinlendikleri ve balık avladıkları yerleri ayırmıştır. Kör bir pelikanı diğer pelikanların uzak mesafelerden balık getirerek beslediği görülmüştür.⁵²

Fiziksel anlamda güçlü olan türlerden ziyade birlikte hareket eden türler hayatta kalmaktadır. Sözgelimi, koruyucu bir sağlam kabuktan yoksun olan karıncalar renkleri nedeniyle düşmanları tarafından kolayca görülebildiği için dezavantajlıdır. Ancak topluluk halinde bir araya geldiklerinde kuşlar ve böcekler karıncalara dokunamamaktadır. Bir biyolog, deney amacıyla, karınca dolu bir sepeti çayıra döktüğünde karıncalar ortak savunma amacıyla birbirine destek olmuş, ağustosböcekleri ve cırcırböcekleri gibi en hareketli böcekleri dahi kaçırtmıştır. Entelektüel kapasiteleriyle tüm böcekler sınıfını geride bırakan karıncaların gücü Hobbesçu mücadele yasasının yerine karşılıklı güven ve yardımlaşmayı koymalarından ileri gelir.⁵³ Arılar da çeşitli şekillerde karşılıklı yardımlaşma uygulamaktadır. Arılar bugünkü gelişme, refah ve güvenlik düzeyine ortak çalışmaları sayesinde erişmişlerdir. Anti sosyal içgüdüleriyle hareket edenler doğal ayırım tarafından elenme riskiyle karşılaşırken, dayanışma içerisinde olan arılar uzun vadede daha avantajlı olmaktadır.⁵⁴

Hayvanlardaki sosyallik belirtisi daha pek çok türde gözlemlenebilir. Kuşların göç sırasında gecikenleri hep birlikte beklemeleri ve sürünün en başını nöbetleşerek devralmaları,⁵⁵ yengeçlerin kabuk değiştiren arkadaşlarını deniz hayvanlarından korumaları⁵⁶ ve yumurtalarını bıraktıkları denize karşılıklı uyum içerisinde gruplar halinde gitmeleri⁵⁷ hep dayanışma içgüdüsünün yansımasıdır. Küçük kuşlar, bir çaylaktan veya şahinden çok daha güçsüz olmalarına rağmen ortak eylemleri ve cesaretleriyle yırtıcı komşularından çekinmez, tersine onların etrafını çevirir ve korur.⁵⁸ Papağanlar gaga ve pençeleriyle değil, toplu yaşamaları sayesinde güvenliklerini sağlamaktadır. Papağanların uzun ömürleri ve zekâları sosyal yaşamlarının bir sonucudur.⁵⁹ Kropotkin'in deyişiyle, "En kurnazlar ve en uyanıklar sosyal yaşamın ve karşılıklı desteğin avantajlarını anlayanlar karşısında elenir."⁶⁰

⁵¹ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 24-25.

⁵² Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 64.

⁵³ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 26-27.

⁵⁴ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 27-28.

⁵⁵ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 45.

⁵⁶ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 24.

⁵⁷ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 23.

⁵⁸ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 36, 44.

⁵⁹ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 39.

⁶⁰ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 29.

Bununla birlikte, hayvanlar arasında evrimsel ilerlemeye paralel olarak iş birliği içgüdüsel olmaktan çıkmaktadır. Türler evrimsel olarak geliştikçe iş birliği, fayda sağladığı ve zevk verdiği için bilinçli olarak tercih edilmektedir. Örneğin, kuş türleri arasında turnalar veya papağanlar, memelilerde ise maymunlar ve insanlar o türün daha yüksek temsilcilerini oluşturur. Ve hayvanlar arasında bir türün yüksek temsilcilerine doğru gidildikçe karşılıklı yardımlaşma duygusu artış gösterir.⁶¹ Hayvanların şakalaşmaları, oyun için birbirlerinin peşinden koşmaları ve dövüşmeleri, kuşların koral olarak şarkı söyleyip dans etmeleri böyledir. Bu bir benzerinin yakınlığını hissetme ihtiyacının yani sosyallik özelliğinin ürünüdür. Sosyallik, mücadeleye sınır koyarak yüksek ahlaki duyguların gelişimine yardımcı olmaktadır.⁶²

Karşılıklı yardımlaşma içgüdüğü hayvanların ortak bir adalet duygusu geliştirmelerine yardımcı olmuştur.⁶³ Toplumsal yaşam ortak bir adalet duygusunun varlığıyla mümkündür, çünkü toplumda her bir kişi başkaları aleyhine kendisine ayrıcalıklar yaratıp, dayanışmaya uzak bir tutum sergilerse ortak yaşam güçleşir.⁶⁴ Bu nedenle hayvanlar çeşitli yöntemlerle grup içindeki birlikteliği diri tutarlar. Örneğin, kursağı dolu olan bir karınca aç arkadaşını reddederse ona kötü davranılır. Bir karınca farklı türden bir karıncayı beslemeyi kabul ettiğinde beslediği karıncanın arkadaşları tarafından da sahiplenilir.⁶⁵ Bir serçe başkasının yaptığı yuvaya el koymaya ya da oradan bir şeyler çalmaya kalkarsa diğer serçeler ona müdahale ederler.⁶⁶

Doğa göstermektedir ki rekabet, hayvanlar aleminde kural değildir. Hayvanlar, hayat mücadelesinde karşılıklı yardımlaşma uygulayarak rekabeti ortadan kaldırmakta ve yaşamı daha az enerjiyle daha kaliteli hale getirmektedirler. Doğanın eğilimi türlerin birleşmesi ve yardımlaşması yönünde olduğu için doğal ayıklanma da rekabeti mümkün merteye ortadan kaldırmaya çalışır. Karşılıklı yardımlaşma türün her bir üyesinin maddi, ahlaki ve entelektüel gelişimini güçlendirir.⁶⁷ Türler, bir araya gelmeyi ve rekabeti yok etmeyi bildikleri ölçüde yaşama ve gelişme imkanına daha çok sahip olmaktadır.⁶⁸

⁶¹ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 32.

⁶² Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 62-64.

⁶³ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 25.

⁶⁴ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 62.

⁶⁵ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 25.

⁶⁶ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 63; Pyotr Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, (çev. Işık Ergüden), Kaos Yayınları, İstanbul, 2018, s. 29-30, (Orijinal Basım: 1889).

⁶⁷ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 76-77.

⁶⁸ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 78. David Miller'a göre, Kropotkin, karşılıklı yardımlaşmanın nasıl gerçekleştiğine ilişkin gerek hayvan toplumlarından gerek insan toplumlarından çok sayıda örnek vermiştir ancak türlerin karşılıklı yardımlaşma uyguladığı ölçüde hayatta kalma şansının arttığını ispatlayamamıştır. Karşılıklı yardımlaşma en yüksek düzeyde uygulandığında da bir tür türün hayatta kalma olasılığı azalabilir. Crowder, s. 205.

B. Karşılıklı Yardımlaşmanın İnsan Topluluklarındaki Yeri

Kropotkin, hayvan aleminden sonra insanlık tarihinin geçirdiği ana aşamaları ele alır, ilkeller arasında, orta çağ şehirlerde ve modern toplumda görülen karşılıklı yardımlaşma pratiklerine ilişkin sayısız örnek sunar. Ona göre, tarih boyunca insanlar, toplumsal ilerlemenin her evresinde kabile, köy komünü, loncalar ve orta çağ sitesi gibi evrimlerinin yeni evresiyle uyumlu karşılıklı yardımlaşma kurumları geliştirmiştir.⁶⁹ “... insanoğlu ne zaman evriminde yeni bir evreye denk düşen yeni bir toplumsal örgütlenme oluşturmak zorunda kalsa, halkın yaratıcı dehası yeni atılımın öğelerini ve ilhamını hep canlı kalan bu eğilimden almıştır...”⁷⁰ İnsanın ilerleyebilmesi, şu anki konumuna erişebilmesi, her zaman canlı kalan toplumsallık içgüdüsü sayesinde olmuştur.⁷¹ Buna rağmen, tarihçiler genellikle hayattaki mücadelelere, savaşımlara büyük yer ayırırken insanlığın barışçıl yönlerini ve savaşımsız geçen dönemleri ihmal etmiştir. Şiddet olayları detaylarıyla aktarılmış, barış içerisinde yaşayan halkın gündelik hayatına, karşılıklı destek ve fedakârlık pratiklerine sınırlı bir şekilde yer verilmiştir. Kropotkin'in ifadesiyle doğrudan aktaracak olursak, “fırtınalar ve kasırgalar arasında, parlak ve güneşli günler göz ardı edilmiştir.”⁷²

Kropotkin'e göre, hayvanlar aleminin evriminde doğanın öğrettiği yardımlaşma ve sosyallik eğilimi insan toplumu için de geçerlidir. İnsandaki yardımlaşma eğilimi çok uzak bir kökene sahiptir ve insan evriminin ilk aşamalarından beri kendini göstermiştir.⁷³ Bu öylesine doğal bir güdüdür ki insanlık tarihinde hiçbir evrede karşılıklı yardımlaşma ve sosyallik içgüdüsü yok olmamıştır.⁷⁴ Bu, gündelik yaşamın pek çok ayrıntısında gözlemlenebilir. Komşusunun yanan evi gördüğünde eline bir kova su alıp yangını söndürmeye koşmayacak insan yoktur. İnsanın yardım etmesinin nedeni komşusuna duyduğu sevgi değildir. Sevgi kişisel ve geçici bir duygudur. Eline bir kova su alıp, yardıma koşan insanın hareketi çok daha genel bir duygunun, toplumsallık ve dayanışma içgüdüsünün ürünüdür.⁷⁵ Nitekim, ilk ortaya çıktığında silahsız olan insan güvenlik ve ilerleme ihtiyacını rekabet ederek değil, yardımlaşma yoluyla kendi türünün çıkarlarını dikkate alarak sağlamıştır.⁷⁶

⁶⁹ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 13.

⁷⁰ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 201.

⁷¹ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 77.

⁷² Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 112.

⁷³ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 201.

⁷⁴ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 142.

⁷⁵ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 9.

⁷⁶ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 78-79; Pyotr Kropotkin, *Anarşi: Felsefesi-İdeali*, (çev. Işık Ergüden), Kaos Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 54, (Orijinal Basım: 1887-1905).

Tam bu noktada, Kropotkin insanlığın karamsar tarihinden yola çıkarak bas-kıyı ve savaşları insan doğasına dayandıran düşünürleri eleştirir. Çünkü kötü bir insan doğası fikriyle, insanları barış içinde bir arada tutacak bir otoritenin varlığını meşrulaştırılmakta, insanın kötü eğilimlerini disipline etmek için küçük bir azınlığa diğer tüm insanları yönetmek bakımından bir ayrıcalık tesis edilmektedir.⁷⁷ Ünlü toplumsal sözleşme kuramcısı Hobbes'a göre, insan, doğası gereği bencil ve saldırgan olduğu için toplum öncesi dönemde savaş ve kargaşa hüküm sürmektedir. Tabiat hali olarak adlandırılan toplum öncesi dönemde rekabet ve bencillik vardır. Hayat, vahşi ve kısadır. Rastgele kalabalık bir yığın oluşturan insanlar henüz toplum düzenine geçmemiştir. Bu güvensizlik ortamı insanları özgürlüklerinden vazgeçmeye itmiş, herkesin herkesle yaptığı sözleşme ile bağlayıcı ortak kurallar tesis edilmiş ve böylece toplum düzenine geçilmiştir. Tabiat hali varsayımı üzerine egemen iktidarın meşruluk temellerini atan Hobbes yöneten-yönetilen ayrımına dayanan devletin eşitsizlik oluşturmadığını, bilakis eşitliğin bu güçlü otorite ile sağlandığını ileri sürmüştür.⁷⁸

Karşılıklı yardımlaşma kitabında Hobbes'un tabiat hali kurgusuna karşı çıkan Kropotkin ise bambaşka bir başlangıç noktasından hareket etmektedir. Kropotkin'e göre insan tabiat halindeyken de toplumsaldır. İnsanın toplumsallığı doğaldır, bu nedenle toplum insanlardan önce vardır.⁷⁹ Hobbes, Locke ve Rousseau gibi sözleşmecî düşünürler toplumsal düzene geçişin bir sözleşmeyle gerçekleştiğini varsaydıkları için toplumun kurulmasını insan iradesiyle açıklarlar. Kropotkin için toplumsal düzenin kuruluşunda insan iradesinin bir rolü yoktur. İnsan, doğası öyle gerektirdiği için, kaçınılmaz olarak toplum içinde yaşamak zorundadır. İlk insanlar tek başına dolaşan aileler halinde değil, sürü veya kabileler halinde yaşamışlardır. Darwin de tek başına yaşayan maymunların insana dönüşmeyeceğini kavradığı için insanın anti-sosyal ama güçlü olan gorilden değil, daha zayıf fakat sosyal olan şempanze türünden geldiğini kabul etmiştir.⁸⁰

Kropotkin'e göre, insan soyunda var olan toplumsallık eğilimi kendisini insanın geliştirdiği pek çok kurumda göstermiştir. Değindiğimiz gibi, vahşilerin yaşadığı gensler ve klanlar, barbarları bir arada tutan köy komünü, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışıyla doğan Orta Çağ loncaları ve şehirleri insanlık tarihinin her yeni bir aşamasına denk düşen karşılıklı yardımlaşma örgütleridir. Özellikle Orta Çağ şehirleri ve loncaları döneminde karşılıklı destek pratikleri

⁷⁷ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 112.

⁷⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları / Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 212.

⁷⁹ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 59, dipnot 26; Kropotkin, *Çağdaş Bilim ve Anarşi*, (çev. Mazlum Beyhan), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2015, s. 186, (Orijinal Basım: 1913).

⁸⁰ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 81.

duruk noktasına ulaşmıştır.⁸¹ Bu dönemde mekanik buluşların ve fizik biliminin temellerinin atılması, özellikle mimarının büyük bir gelişme göstermesi, İtalyan dilinin ve Dante'nin zevk uyandıran eserleri karşılıklı desteğe dayanan toplumsal yaşamla mümkün olmuştur.⁸² Orta Çağ'daki herhangi bir anıt bir kişinin hayal gücü ve kölelerin çalışmasıyla değil, tüm şehrin ortak katkısıyla yapılmıştır.⁸³

16. yüzyıla gelindiğinde, merkezi devletlerin güçlenmesiyle birlikte komünler ve köy topluluklarının üstlendiği tüm toplumsal işlevler devlet tarafından kontrol altında almış, halkın doğal ve kendiliğinden uyum içerisinde işleyişi sekteye uğramıştır.⁸⁴ Devlete karşı yükümlülükleri artan insanlar birbirlerine karşı sorumluluk duymamaya başlamıştır.⁸⁵ Şöyle ki Lonca'da hasta olan birine kardeşleri sırayla bakarken şimdi bakım işi düşkünler evine devredilmiş durumdadır. Ölümle sonuçlanan bir kavgaya müdahale etmeyen bir kimse barbar toplumunda cinayet işlemiş sayılırken herkesin güvenliğinden sorumlu devlet teorisine göre müdahale etmek asıl olarak polisin görevidir.⁸⁶ Vahşi Hotanto'lar arasında aç olan kimse olup olmadığını sormadan yemek yemeye başlamak ayıpken modern toplumda insanlar vergisini öder ve başkalarının açlıktan ölmesini umursamaz.

⁸¹ Kropotkin Orta Çağ'ın özgür şehir komünlerine ve lonca sistemine karşı fazla iyimserdir. Özgür komün feodal mülkiyet üzerinde yaşayan bir serf tarafından bakıldığında ilerici olabilir ancak anarşinin ilk önemli örnekleri olarak değerlendirilemeyecek özelliklerle doludur. Orta Çağ komününde yargıçlar seçimle iş başına gelmelerine rağmen zengin ve nüfuzlu aileler içerisinde seçimleri zamanla oligarşiye sebep olup sınıfsal ayrımları derinleştirmiştir. Avrupa lonca sistemi de baskı ve sömürden azade değildir. Lonca üyeliğinin amacı ustalık seviyesine erişerek süreci tamamlamaktır. Ancak ustaların yönetici olduğu lonca sisteminde kalfa olmak isteyen çırağın uysal olması ve ustalarına boyun eğmeleri gerekmektedir. Bununla birlikte loncalarda ve siyasette karar hakkı olmayan proleter bir nüfus da bulunmaktadır. Harold Barclay, *Efendisiz Halklar*, (çev. Zarife Biliz), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 136-138. Kropotkin karşılıklı yardımlaşmada usta ve çırak arasındaki iktidar ilişkisini sadece tecrübe farkı gibi anlatır. Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 176.

⁸² Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 194.

⁸³ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 191; Kropotkin, *Çağdaş Bilim ve Anarşi*, s. 210.

⁸⁴ Burada eklemek gerekir ki, Kropotkin, modern devletin doğuşundan önceki Orta Çağ kentlerini anarşinin en olumlu örnekleri olarak ele alırken bu kentlerde kadının karar alma mekanizmalarında yer almadığı gerçeğini umursamaz. Her fırsatta yasalara karşı toplumcu gelenekleri yüceltir ama bu geleneklerin cinsel eşitsizlik ürettiğini görmek istemez. Karşılıklı yardımlaşma kitabında verdiği örneklerde kadınlar yoktur. 'Kadın işleri' hep iş birliği ve yardımlaşmayla karakterize edilmesine karşın, Kropotkin, karşılıklı yardımlaşmada kadınların topluluğu ayakta tutan dayanışma yöntemlerini değil, erkeklerin dünyasını anlatmaktadır. Düşünür, erkek egemenliği bir iktidar odağı olarak ele alıp, eleştirmede için anarşist-feminist yoldaşı Emma Goldman tarafından eleştirilmiştir. Jim Mac Laughlin, *Kropotkin and Anarchist Intellectual Tradition*, Pluto Press, London, 2016, s. 58.

⁸⁵ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 204.

⁸⁶ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 205; Kropotkin, *Anarşi: Felsefesi-İdeali*, s. 41.

Özetle, kontrolsüz bireycilik modernliğe özgü bir oluşumdur⁸⁷ ve insan doğasına aykırıdır.⁸⁸ Bütün bunlara rağmen, milyonlarca insanın gündelik hayatını incelediğimizde karşılıklı yardımlaşma halen pratikte büyük rol oynar.⁸⁹ İnsanların birbirlerine destek olma ve yardımlaşma yönünde duyduğu doğal isteği ne de devlet ne kapitalist üretim ilişkileri yok edebilmiştir.

Ancak Kropotkin tamamen uyumlu ve barışçıl bir insan doğası portresi çizmez. Ona göre doğada “barış, sevgi ve uyum”dan başka bir şey görmeyen ve insanlığın çöküşünü uygarlığın yükselişine bağlayan Rousseau da yanılğı içeresindedir.⁹⁰ Karşılıklı yardımlaşmanın önsözünde insanlığın evriminde bireysel bencilliğin boyutunu göz ardı edecek en son kişinin kendisi olacağını belirtir.⁹¹ Kropotkin’e göre, insan doğal olarak diğer insanlara hükmetme isteği de taşır. Nitekim insanlar, başkaları üzerinde iktidar kurma fırsatını ele geçirdiklerinde bunu kullanırlar.⁹²

Kropotkin’in anti-sosyal güdülerin varlığını kabul etmesi anarşizmin temellendirilmesi için gereklidir. Aksi halde, insanların doğaları gereği tamamen yardımlaşmaya meyilli olduğu varsayılırsa devlet gibi otoriter kurumların nasıl doğduğunu açıklamak mümkün olmaz.⁹³ Sorun, düşünürün karşılıklı yardımlaşmada ileri sürdüğü insanın sosyal içgüdüleri ile bencil davranışları arasındaki zıtlığın nasıl aşılabacağıdır. Şöyle ki, öncelikle, dayanışma ve iş birliği duygusu mücadele ve rekabetten çok daha ağır basmaktadır.⁹⁴ Ayrıca, bencil ve özgecil duygular arasında bir zıtlık yoktur, her ikisi de acıdan kaçınıp hazzıya yönelen insanın duygularıdır. Gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun her toplumda cesaretini ve gücünü başkalarını kendisine boyun eğdirmek için kullanan insanlar vardır. Ama toplumların geliştirdiği gelenekler bireyin toplumun çıkarına aykırı bir faaliyette bulunmasına engel olarak bireyci eğilimleri dengeler.⁹⁵ Toplumda tekil bireysel çıkarlar tüm topluluğun çıkarlarıyla ilişki halindedir ve toplumun örgütlenme biçimi insanların bunu görebileceği şekilde değiştirildiğinde insanın kötü özellikleri bir

⁸⁷ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 88.

⁸⁸ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 122.

⁸⁹ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 206.

⁹⁰ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 18.

⁹¹ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 12.

⁹² Kropotkin, “Law and Authority”, *Kropotkin’s Revolution’s Pamphlet*, (Ed. Roger N. Baldwin), Vanguard Press, New York, 1970, s. 203; Kropotkin, *Bir İsyancının Sözleri*, (çev. İhya Kahraman), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, s. 199, (Orijinal Basım: 1885); <https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-law-and-authority> (erişim tarihi: 11.05.2019).

⁹³ Crowder, s. 176; Günör, s. 1242.

⁹⁴ Carolyn Gallaher / Carl T Dahman / Mary Gilmartin vd, *Key Concept in Political Geography*, Sage Publications, London, 2009, s. 262.

⁹⁵ Pyotr Kropotkin, *Etik*, (çev. Sinan Altıparmak), Öteki Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 96.

endişe kaynağı olmaz.⁹⁶ Bencil veya özgecil duygular arasında karşıtlık yaratarak bir sistem inşa etmek mümkün değildir. İnsan soyunun var olması, hayvanların bugünkü gelişim düzeyini yakalaması bireyin iyiliği ile toplumun iyiliği arasında bir karşıtlık olmadığını, bunların birbirini tamamladığını göstermektedir.⁹⁷ Hem insanın mutluluğu deneyimleyebilmesi diğer insanlarla birlikte olmasına bağlıdır. Başkalarının kötülüğü üzerine kurulu bir toplumda tesadüfen kısa bir süre mutlu olunsa bile bu mutluluk uzun sürmez, kolaylıkla yıkılır. Eşit insanlardan oluşan bir toplumdaki mutluluk çok daha kalıcı ve büyük olur.⁹⁸ Mutluluk bireysel ve bencilce bir zevkten değil, insanlar içinde insanlarla birlikte adalet için mücadele etmekten geçer.⁹⁹ Kropotkin, insanın özgecil eğilimleriyle bencil davranışları arasındaki gerilimi bu şekilde aşmaktadır.

Kropotkin karşılıklı yardımlaşma düşüncesini doğal ve evrensel bir eğilim olarak metafiziğe bulaşmadan bilimsel bir zemine yerleştirmiştir. Bunu yaparken sınıf mücadelesinin önemini yadsınamaktadır. Karşılıklı yardımlaşma duygusunun varlığı çıkarları birbirlerine zıt sınıflara bölünmüş modern toplumda sınıf uzlaşmacılığı anlamına gelmez. Tam tersine anarşistler için tarih, diyalektik bir biçimde olmasa da sömüren-sömürülen ile yöneten-yönetilen arasındaki çelişki-den başka bir şey değildir. Kropotkin de Marx ve Bakunin kadar sınıf uzlaşmacılığını reddetmiş ve “sömüren-sömürülen, yöneten-yönetilen” arasında yardımlaşmanın söz konusu olamayacağını belirtmiştir.¹⁰⁰ Nitekim, Kropotkin'in karşılıklı yardımlaşma üzerine yazdığı makalelerin ana teması tarihsel süreç içinde sınıf mücadelelerinin geldiği yere koşut olarak gensler, klanlar, özgür komünler ve loncalar gibi insanların geliştirdiği yardımlaşma kurumlarının evrimini göstermektedir.¹⁰¹

Kropotkin'e göre, insanın düşünceleri ve davranışları aynı zamanda insanı çevreleyen sosyal koşulların ürünü¹⁰² olduğu için insanın dayanışma ve sosyallik içgüdüünün ortaya çıkabilmesi her zaman mümkün olmamaktadır. Üretilen zenginliklere ayrıcalıklı bir azınlık el koyarken asıl üretimi yapan insanların sömürülüyor olması toplumu felce uğratmaktadır. Kapitalizmin, dinin ve devletin yarattığı ahlaki çöküntü yüzünden insanın özde iyi olan doğası bozulmakta ancak yine de insanlar baskı ve sömürünün olduğu koşullarda yaşayabilmek için sık sık yardımlaşmak-

⁹⁶ Crowder, s. 178.

⁹⁷ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 73-74.

⁹⁸ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 72.

⁹⁹ Kropotkin, *Etik*, s. 11.

¹⁰⁰ Kropotkin, *Bir İsyancının Sözleri*, s. 28.

¹⁰¹ “Kropotkin's Ideas”, *Direct Struggle Against Capital: A Peter Kropotkin Anthology*, (Ed. Iain Mc Kay), AK Press, Oakland-Edinburgh, 2014, s. 78.

¹⁰² “Sömürü ve köleliğe dayalı bir toplumda insan doğası değerinden yitirir.” Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 56.

tadır.¹⁰³ Egemen sınıfa mensup olanlar para ve nüfuz elde etmek için birbirleriyle rekabet halindedir ama onlar da kendi aile ve arkadaş çevrelerine gelince birbirlerine destek olmaktadır. Patronların işçilerine karşı sert tavrını, Paris Komünü'nün yenilgisinden sonra mahkûm edilmiş binlerce işçinin öldürülmesini ve ağır şartlarda çalıştırılan çocukları düşündüğümüzde insan doğasının en karamsar halini esas almış oluruz. Bu kötülükler insan doğasına içkin özelliklerden kaynaklanmamakta, insan yaratısı kurumlar tarafından beslenmektedir. Bilim ve din bu toplumsal kurumlar arasında yer alır. Yakın zamana kadar, bilimin ve ruhban sınıfının öğretileri yoksul sınıflara karşı küçümser ve aşağılayıcı önyargılarla doluydu. Bilim serfliğin kaldırılmasından beri insanın yoksulluğunu kendi kusuruymuş gibi göstermektedir. Kiliseye göre de yoksulların çektiği acı ve siyahların köle olarak çalıştırılması kutsal bir planın parçasıdır. Böylece Kropotkin, toplumsal eşitsizliklerin kaynağını insan doğasında aramak yerine egemenler tarafından bilimin¹⁰⁴ ve dinin eşitsizlikleri meşrulaştırmak için kullanıldığına dikkat çekmiştir.¹⁰⁵ Ancak Kropotkin ne ilkelci ne de postmodern bir düşündürür. Uygarlığın öğütlediği itaati ve mülkiyete dayalı eşitsizlikleri eleştirmiş ancak ilkelci anarşistler gibi uygarlığın getirdiği her şeyi tahakküm aracı olarak görece kadar ileri gitmemiştir. Tam tersine, herkesin ihtiyacını giderecek üretim bolluğunu sağlamak için teknolojinin olumlu bir şekilde kullanılmasından yana olmuştur.

Kropotkin karşılıklı yardımlaşma ve ahlak üzerine yazdığı metinlerde örgütlü dine ve onun kurumlarına karşı eleştirel yaklaşır. Özellikle dinin insanlar arasındaki yardımlaşmanın ve ahlakın temeli olarak gösterilmesine itiraz eder. Karşılıklı yardımlaşmanın temeli olarak din görülürse belirli bir inancı olan insanlar, inanmayanların ve başka şekilde inananların birbirleriyle yardımlaşamayacaklarını düşünürler. Din adamlarına göre, tüm insanlarda ortak olan dayanışma duygusunu mistik bir kaynağa dayanır. Kitleler dini önderler tarafından aydınlatılamazsa bu ilkeye sahip olamazlar.¹⁰⁶ Oysa, Kropotkin'in düşüncesinde

¹⁰³ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 76.

¹⁰⁴ Bir görüşe göre, bilimsel bilgi tarafsız, nesnel ve objektif bir bilgi değildir. Bilimin nesnellığının kuşkulu olmasının çeşitli nedenleri vardır. Her şeyden önce bilim insanları bilimi kariyer olarak görmekte ve bilimsel kuruluşlar da doğrudan iktidara bağlı olarak çalışmaktadır. Bilim üniversiteler ve TÜBİTAK gibi devletin güdümündeki kurumlarca yapılmakta ve büyük şirketler tarafından fonlanmaktadır. Sermayedarlar ve iktidarlar, karlarını arttıracak ve toplum mühendisliği hedeflerine uygun düşecek konulara maddi destek sağlamakta ve çıkarları doğrultusunda araştırmanın sonucunu doğrudan etkilemektedir. A. Kadir Çüçen, *Bilim Felsefesine Giriş*, Sentez Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 203-204. Üniversitelerde üretilen ve bilimsel olarak sunulan bilgi iktidarın toplumu denetim altına almasının araçlarından biridir. Örneğin, kapitalist toplumda politik iktisat bilimi burjuvazinin çıkarlarının teorik halidir. Hukuk fakültelerinde de neredeyse verilen tüm dersler devletin, otoritenin ve hiyerarşik kurumların sözde meşruiyetinin propagandasıdır.

¹⁰⁵ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 255-256.

¹⁰⁶ Günör, s. 1246-1247.

insanın doğasına içkin olan karşılıklı yardımlaşma güdüsü dini inançlardan önce de var olduğu için herhangi bir doğa üstü güce dayanmaz.

Düşününürün ikinci itiraz noktası Hristiyanlığın bizatihi kendisinedir. Kropotkin'e göre, insanlar arasındaki karşılıklı yardımlaşma hislerini destekleyen Hristiyanlık daha sonra bozulmuş, verenin alan üzerinde üstünlüğüne yol açan hayırseverliğe dönüşmüştür.¹⁰⁷ Kropotkin'in varlığını ispatlamaya çalıştığı yardımlaşma güdüsü, eşitler arasında gerçekleşir ve doğal ve insani bir istekten kaynaklanır. Hayırseverlik anlayışındaki yardımlaşma ise zengin ve ayrıcalıklı insanların yoksullara karşı lütfkarlığı anlamına geldiği için otoriter bir nitelik taşır.

II. KROPOTKİN'İN İNSAN DOĞASI VE TARİH ANLAYIŞI

Anarşizme en sık yöneltilen suçlama yanlış ve fazla iyimser bir insan doğası anlayışına dayandığıdır.¹⁰⁸ Ama anarşizm, katı ve bitmiş bir teori değil, dönemsel olarak farklı eleştiriler ve öneriler içeren zengin bir ideolojidir.¹⁰⁹ İdeolojiler, genel itibariyle dünya düzenini ve toplumun işleyişini kavramak için bir harita sunarlar ve geçmişin, bugünün ve geleceğin ne olduğunu veya olması gerektiğini açıklayarak hakikat iddiasında bulunurlar. Somut dünyanın karmaşıklığına rağmen açıklanması güç olanı açıklamaya gayret ettikleri için gerçeği bir ölçüde basitleştirirler. Açıklayıcı olmanın yanında birtakım yargılar da üretirler, bazı değerleri ve çıkarları diğerlerinden üstün tutarlar, gelecekte insanların nasıl yaşayacağına dair bir öngörü geliştirirler. Bunlar, belirli bir insan doğası anlayışına yaslanarak yapıldığı için ideolojilerde insan doğası kavramı merkezi bir öneme sahiptir. İnsan doğasına ilişkin hiçbir şey söylemeden toplumdaki yanlışlıkları açıklamak ve bunların çözümü için bir reçete sunmak mümkün değildir.¹¹⁰ Bir ideolojinin insan doğası anlayışıyla toplumsal yapıya ilişkin olarak sunduğu mercek arasında güçlü bir bağ vardır. Toplumun örgütlenme biçimini kaçınılmaz olarak insanın nasıl bir varlık olduğu sorusuna verilen cevap belirleyecektir.¹¹¹

Anarşizmin yanlış bir insan doğası anlayışına dayandığını ileri sürenler anarşist ütopyanın ancak insanın tamamen iyi olduğu durumda gerçekleşebileceği varsayarlar. Ancak anarşizmin gerçekleşmesi için insanın evrensel bir doğaya sahip olması gerekmez. Evrensel bir insan doğasının varlığı iddia edilse bile bu doğa tamamen iyi olmak zorunda değildir.¹¹²

¹⁰⁷ Kropotkin, *Etik*, s. 45.

¹⁰⁸ Oktay Uygun, *Devlet Teorisi*, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2015, s. 347.

¹⁰⁹ Hans-Jürgen Degen, *Anarşizmin Bugünü*, (çev. Neşe Ozan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 9.

¹¹⁰ Dave Morland, "Anarşizm, İnsan Doğası ve Tarih", (çev. Şen Süer Kaya), *21. yy Anarşizmi*, (Ed. J. Purkis, J. Bowen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 23.

¹¹¹ Ömer Taylan, *Anarşizmin Felsefi Kökenleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2014, s. 80.

¹¹² Samuel Clark, *Living Without Domination: The Possibility of an Anarchist Utopia*, Ashgate Publishing, Hampshire, 2007, s. 39.

Kropotkin'in insan doğası anlayışı oldukça iyimserdir.¹¹³ Ona göre, “üzerinde egemenlik kurmak gerektiğini kanıtlamak için insan her zaman kan içici bir canavar olarak gösterilmiştir. Oysa canavar olmak şurada dursun, insan her zaman huzurdan ve sükundan yana bir varlık olagelmıştır.”¹¹⁴ Kropotkin, toplumsallık ile karşılıklı yardımlaşmayı aynı anlama gelecek şekilde kullanmış¹¹⁵ ve insanların iş birliğine yatkın olduğunu sıkça tekrarlamıştır. Ancak, belirtmek gerekir ki, onun insan doğasına ilişkin görüşleri tüm anarşistler tarafından paylaşılmaz. Örneğin, Proudhon insanın “kasten kötü olan bir doğanın bütün karakteristikleriyle kötülük”ü nasıl yapacağını bildiğini ama istediğinde iyilik ya da fedakârlık da yapabildiği için daha kötü olduğunu yazmıştır.¹¹⁶ Kolektivist anarşist Bakunin’e göre, insanın doğuştan iyi ya da kötü olduğunu söylemek mümkün değildir. İnsanın özü, dayanışma ve adalet anlayışı toplumsal kurumlar ve koşullar tarafından biçimlendirilir.¹¹⁷ Bu fikir, insanın dünyaya boş bir levha olarak gelip mevcut koşullar tarafından belirlendiği fikri radikal bir sosyal dönüşümü olanaklı kılar. Çünkü sömürüye ve baskıya dayanan otoriter toplumsal düzen değişirse kariyer ve güç peşinde koşan insan da değişebilecektir. Mevcut düzende, birbirleriyle rekabet eden insanlar, paylaşma ve dayanışma üzerine kurulu anarşist bir dünyada özgecil özellikler gösterebileceklerdir.¹¹⁸ Kropotkin’de olduğu gibi Bakunin için de toplumun ilk yasası sosyal dayanışmadır ve özgürlük sosyal dayanışmanın ardından gelir. İkisi de ayrılmaz bir şekilde insanlığın özünü oluşturmaktadır.¹¹⁹ Bakunin’e göre, insan doğasına ilişkin iki yetenek ile diğer canlılardan ayrılır: “insanın düşünme yetisi ve ayaklanma dürtüsü” ile “özgür irade.”¹²⁰ Sonuç olarak, Bakunin insanı toplumsal bir inşa olarak ele almasının yanı sıra ona bazı özsel nitelikler de atfeder.

İnsan doğasının ne olduğunun tespiti zordur¹²¹ ve anarşizm bu konuda bazı gerilimler taşır. En iyimser anarşist Kropotkin bile modern devletin ve kapitalizmin doğuşunu açıklamak için insandaki kötücül eğilimlere vurgu yapmak zorunda kalmıştır.¹²² Esas olarak Proudhon’un ileri sürdüğü anarşist tarih felsefesi, tari-

¹¹³ Morland, s. 27.

¹¹⁴ Kropotkin, *Çağdaş Bilim ve Anarşi*, s. 197.

¹¹⁵ Günör, s. 1244.

¹¹⁶ Morland, s. 28.

¹¹⁷ *The Political Philosophy of Bakunin: Scientific Anarchism*, (Ed. G. P. Maximof), Free Press of Glencoe, London, 1953, s. 344.

¹¹⁸ Barbara Godwin, *Using Political Ideas*, John Wiley & Sons, Ltd, 2007, Chicester, s. 133.

¹¹⁹ Maximof, s. 156.

¹²⁰ Bakunin, *Tanrı ve Devlet*, Öteki Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 10; Saul Newman, *Bakunin'den Lacan'a Anti-Otoriteryanizm ve İktidarın Altüst Oluşu*, (çev. Kürşat Kızıltuğ), Ayrıntı Yayınları, 2014, s. 80.

¹²¹ Morland, s. 24.

¹²² Marshall, s. 459; Morland, s. 29.

hi özgürlük ile otorite arasında salınan bir sarkaca benzetir. Marxizm'in tarihsel maddeciliğinden farklı olarak tarih, anarşizmde, üretim ilişkilerinin gelişimine bağlanmaz, insan iradesindeki çeşitliliğe göre farklı biçimlerde akabilir. İnsan bencilliğin etkilerine maruz kaldığında tarih otoriteden yana akar, özgecil eğilimlere maruz kaldığında ise özgürlüğe doğru yönelir. İnsanlığın tarihsel süreç içerisinde geldiği noktaya göre insanın doğası değişkenlik gösterir. Proudhon'un düşüncesi Kropotkin tarafından benimsenmiştir.¹²³ Kropotkin'e göre, insanlık tarihi iki karşıt gücün mücadelesinden oluşur. İktidarı ele geçirmek isteyen kişi ve grupların çabasına karşılık, buna karşı koyan ya da bunu sınırlayan özgürlük mücadeleleri karşı karşıya gelir.¹²⁴ "Romalı ve Halk, imparatorlukçu ve federalist, baskıcı ve özgürlükçü" olmak üzere iki zıt gelenek üstün gelmek için sürekli birbirleriyle yarışmaktadır.¹²⁵ Orta Çağ kentlerinin ve özgür komünlerin doğuşu sosyallikteki gelişmeye denk düşerken, modern devlet bencilliğin yükselişine tekabül eder. Anarşistlerin tarih anlayışı ile insan doğası arasında kurdukları ilişki, insanın ne olduğunun tespitinde çevresel koşulların belirleyici olduğunu hatırlatır. Bu noktada, insan doğası, tarihteki bir eğilimin baskın çıkışına temel oluşturmada önemli bir işlev görür. Şöyle ki, insan bencilik ve sosyallik olmak üzere her iki içgüdüye de sahiptir, uygun toplumsal koşullar yaratıldığında karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmanın yeşermemesi için bir sebep yoktur. Anarşistlerin insan doğasına ilişkin görüşleri "bağlamcı" ve "evrenselci" yorumu birleştirmektedir.¹²⁶ Çelişkili gibi görünen bu durum anarşizmin, liberalizm ve sosyalizm gibi birbirlerine zıt ideolojilerin 'iyi' özelliklerini bünyesinde taşımasına¹²⁷ bağlanabilir. Kropotkin, liberalizmin negatif anlamda düşündüğü bireysel özgürlük ile sosyalizmin iktisadi eşitlik talebini bir araya getirir. Ekonomik eşitlik uğruna bireysel özgürlüğün feda edilmesine yanaşmadığı gibi kişisel girişim özgürlüğü adına da oluşan sınıfsal farkları kabul etmez.

Anarşizm, bağlamcı insan doğası anlayışını materyalist felsefeden alır.¹²⁸ İnsanın koşullara göre değişebildiği fikrine ek olarak insanın iş birliğine ve yardımlaşmaya meyilli bir karaktere sahip olduğunu kabul eder. Bu kabul toplumun baskı ve zor unsuru olmadan bir arada durabileceğini açıklar. Öte yandan, Kropotkin'in ve genel olarak diğer anarşistlerin kabul etmek zorunda kaldığı in-

¹²³ Morland, s. 29.

¹²⁴ Kropotkin, *Etik*, s. 100-101.

¹²⁵ Brian Morris, *Kropotkin: The Politics of Community*, PM Press, Oakland, 2018, s. 232; Cantzen, s. 32-33.

¹²⁶ Morland, s. 32.

¹²⁷ Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, (çev. A. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnanc vd.), Liberte Yayınları, İstanbul, 2013, s. 192; Paul Thomas, *Marx ve Anarşistler*, (çev. Devrim Evcı), Ütopya Yayınevi, Ankara, 2000, s. 19.

¹²⁸ Morland, s. 31.

sandaki bencillik ve güç isteği ekonomik liberalizmin insan doğası kavrayışıyla örtüşür. Kropotkin'e göre iki olasılık vardır. Devletin üstlendiği işlevler toplumsal hayatın ve insan yaratıcılığının ezilmesi pahasına giderek artabilir veya devletin yıkılmasıyla çok sayıda merkezde insan birbiriyle özgür anlaşma yolunu seçebilir ve böylelikle yeni yaşam biçimleri doğabilir.¹²⁹ O, devlet üzerine yazdığı makalede insanlara seslenerek seçim hakkının kendilerinde olduğunu hatırlatır.¹³⁰ Kropotkin, tarihin özgürlükten yana aktığı uyanış dönemlerinde¹³¹ insan iradesinin olayların gidişatını değiştirebileceğini düşünmektedir.

Marx, anarşizmin iradeci görüşünü kabul etmemiş; Bakunin'i devrimin ekonomik koşullarını bilmemekle,¹³² Proudhon'u da tarihin bir ürünü olan insanın, değişmez bir doğaya sahip olmadığını anlayamamakla suçlamıştır.¹³³ Bu uyumsuzluğun iki ideolojinin felsefi temellerindeki ayrılığa dayandığı ileri sürülebilir. Anarşizm, Arvon'a göre, idealist ve rasyonalist akımdan beslenirken,¹³⁴ Marxizm felsefi temelini diyalektik materyalizmden alır. Marx, diyalektiği sadece doğa olaylarına değil insanlık tarihine de uygular.¹³⁵ Tarihin motoru, insan iradesinden ziyade üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki gerilimdir.¹³⁶ Ve tarihsel maddeci çerçevede devrimin yapılması için toplumun maddi üretici güçlerinin üretim ilişkileriyle çelişmesi, onların engelleri haline gelmesi yani ekonomik koşulların olgunlaşması gerekir. Devrimden sonra kurulacak olan toplumsal aşama bir önceki toplumun içerisinde filizlenir.¹³⁷

Anarşistlerin insan doğası anlayışı tarihsel maddeciliği kabul etmez. Anarşistler, insanda iktidara yönelik bir istenç olduğunu kabul ettikleri için iktidarın

¹²⁹ Kropotkin, *Çağdaş Bilim ve Anarşi*, s. 247; Marshall, s. 460; <https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-the-state-its-historic-role> (erişim tarihi: 02.08.2019).

¹³⁰ Marshall, s. 461.

¹³¹ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 1, 9, 76-78.

¹³² Morland, s. 30; Thomas, s. 378.

¹³³ Marshall, s. 349.

¹³⁴ Taylan, s. 55-59.

¹³⁵ Ayferi Göze, *Liberal, Marksiste, Faşist, Nasyonel Sosyalist ve Sosyal Devlet*, Beta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 46; Uygun, s. 306.

¹³⁶ Karl Marx, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, (çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1979, s. 32. "Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üst yapıyı büyük bir hızla altüst eder... Burjuva toplumunun bağrında gelişen üretici güçler, aynı zamanda bu karşıtlığı çözüme bağlayacak olan maddi koşulları yaratırlar." Marx, 1979, s. 32.

¹³⁷ Terry Eagleton, *Marx Neden Haklıydı?*, (çev. Oya Köymen), Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 54. Marx'ın tarih anlayışının determinist olduğunu yönünde yapılan eleştirilere karşı verilen yanıtlar için bkz. Eagleton, s. 62-73.

belirli ellerde toplanmasına karşı çıkarlar.¹³⁸ Kropotkin, Marxizm'in proletarya diktatörlüğü ve sosyalizm aşamalarına öncülük edecek işçi sınıfı devletine güvenmemiş, komünizmin doğrudan kurulmasından yana olmuştur. Sosyalist formda da olsa devleti "özgürlük için herhangi bir otokrasi formu kadar büyük bir tehlike" olarak nitelemiştir.¹³⁹ Bu endişeyi insandaki iktidar şehvetine karşı uyarıda bulunan Bakunin'in deyişiyle ifade edersek, "kimse yetkiye sahip olmamalıdır, eğer olursa **değişmez toplumsal kanun** onu toplumun ezeni ve sömürücüsü haline getirir."¹⁴⁰ Bakunin'in toplumsal kanundan kastettiği insan doğasının kusurlarıdır. Kropotkin'e göre de iktidara sahip olan kişi dünyadaki en iyi insan bile olsa iktidar onu kısa sürede çürütür.¹⁴¹ Sonuç olarak genel anlamda anarşizmin ve Kropotkin'in insan doğası anlayışı, 'insan doğuştan iyidir, ama devlet ve kapitalizm tarafından bozulmaktadır' şeklinde özetlenemez. Bu formülasyon otoriter ilişkilerin ilk nasıl doğduğunu ve süreklilik kazandığını açıklamakta yetersiz kalır.¹⁴² İnsan evrensel olarak hem bencillik hem de sosyalik eğilimi taşır, ancak hangisinin vücut bulacağı toplumsal koşullara göre değişir.

Bir diğer açıdan, insanın değil, iktidarın mutlak kötü olduğu da savunulabilir. Anarşizmin özünde insanın iyimserliğine duyulan inanç vardır. Bakunin'in 'en içten demokrati tahta oturtun, hemen inmezse kesinlikle hainleşecektir' sözünde atıf yaptığı iktidar sahibi bir demokrattır. Onu hainleştiren doğasına içkin kötü eğilimleri değil, iktidarın bizzat kendisidir. Ancak yukarıda açıkladığımız nedenlerden dolayı bu görüşe katılmıyoruz.

Bir yazara göre, Kropotkin, sabit ve değişmez bir insan doğası anlayışına sahip değildir. O bencilik ve özgeciliğinden her ikisinin de var olduğunu düşünür. Tarihi oluşturan, iktidar ile özgürlük arasında geçen mücadeledir ve tarihte dönem dönem bu eğilimlerden biri yükselişe geçer. Kropotkin, "tarih ve biyoloji üzerine yaptığı çalışmalarının sonucunda ampirik verilere dayanarak insanın geçmiş ve mevcut karakteriyle ilgili geçici sonuçlara ulaşır."¹⁴³

Kropotkin'in karşılıklı yardımlaşma anlayışına sınıfsal ayrımları perdeliyor olduğu eleştirisi dışında bir başka açıdan daha itiraz edilmiştir. Şöyle ki, sınıflı ve otoriter düzen altında yaşayan insanların birbirleriyle eşitlikçi ilişkiler kuramayacakları, bir zor unsuru olmaksızın çalışıp üretemeyecekleri, kısaca anarşist komünizmin insanın tabiatına uygun olmadığı ileri sürülmüştür. Aynı görüş, insanın kötü doğasına örnek olarak kapitalistlerin karlarını işçilerle paylaşmamasını

¹³⁸ Morland, s. 30.

¹³⁹ Marshall, s. 461.

¹⁴⁰ Maximof, s. 249 Vurgu bana ait.

¹⁴¹ Kropotkin, *Anarşi: Felsefesi-İdeali*, s. 37.

¹⁴² Godwin, s. 195.

¹⁴³ Clark, s. 30-32.

ve zalim kralların ortaya çıkışını göstermektedir. Kropotkin insanın kötü özelliklerine dikkat çekenlere karşılık tam da bu kötü özellikler nedeniyle devletli ve kapitalist sistemin yıkılması gerektiğini savunur. İnsan doğal olarak kötüyse iktidar mensupları da bu kötülükten pay almışlardır. İnsanlık tarihinin gösterdiği gibi yayılcılık ve muhafazakarlık iktidarın karakteristiği ise bencil insana bu yozlaştırıcı gücün neden teslim edildiği sorulmalıdır. Yöneticilerden ve patronlardan oluşan azınlık, çoğunluk aleyhine kendilerine ayrıcalıklar yaratmayacak mıdır? Barış ve güvenlik ortamının teminatı diye boyun eğdiğimiz otorite, barışın ve güvenliğin değil, ancak mevcut düzenden çıkar sağlayan bir avuç insanın ayrıcalıklarının teminatı olabilir. Dolayısıyla aynı rekabetçi güdülerin üst sınıfta da olduğu gerçeğine göz yummamak gerekir. İnsandaki bencilliği ve hırsı yok etmenin yolu güçlü bir devlet tesis ederek, onları kontrol altına almaya çalışmak değil, baskı ve sömürüyü yaratan koşulları yok etmektir.¹⁴⁴

Kropotkin, evrim sürecine ilişkin farklı bir yorumu benimsemiş olsa da Darwin'in takipçilerinden biri olarak evrime sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Belirtmek gerekir ki, evrim, organik evrimle sınırlı değildir. Ondan önce maddenin fiziksel ve kimyasal evrimi söz konusudur. Cansız maddelerin evrim geçirmiş karmaşık ve simetrik birlikteliği canlılığı oluşturmuştur. Başka bir ifadeyle, canlılık, cansız maddenin evrimiyle gerçekleşmiştir. Bu bir şeyin yoktan var olması değildir. Doğada zaten var olan madde evrim geçirerek canlılık özelliği kazandığında madde yoktan var olmamakta sadece nitelik bakımından değişmiş olmaktadır. Temel canlılık özelliği olarak gösterilen hususlar, maddenin hareket yasalarında ve molekül yapısında zaten mevcuttur.¹⁴⁵ Kropotkin de evrime sahip çıkarak canlılığın cansız maddeden evrim geçirerek oluştuğunu, canlıların ve insanlığın varoluş sürecine bir yaratıcının müdahalesi olmadığını düşünür.¹⁴⁶ İnsan, tanrının özel olarak yaratıp ilgilendiği eşrefi mahlukat değildir. Tüm doğal dünyada işleyen ilkelere göre hayvanlarla ortak atadan evrim geçirerek oluşmuş bir türdür. Bu noktada, Darwin ve Kropotkin insan merkeziliği (anthropocentrism) ve tanrının rolünü reddetmekte hemfikirdir.¹⁴⁷

Kropotkin insan toplumsallığını doğal, doğallığını da toplumsal olarak gördüğü için doğal olan ile kültürel olanı birbirinden ayırıp zıt kutuplara yerleştirmemiştir. İnsan ile doğa arasında bir karşıtlık veya hiyerarşi yaratmamış, insan merkezci bir anlayıştan hareketle doğayı fethedilecek ya da egemenlik altına alınacak bir şey olarak görmemiştir. Dolayısıyla Kropotkin'in düşüncesi insanın 'hayvani' doğasını bastıracak bir otorite-

¹⁴⁴ Kropotkin, "Are We Good Enough?", (Ed.) Iain Mc Kay, 2014, s. 608-610; <https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-are-we-good-enough> (erişim tarihi: 15.06.2019).

¹⁴⁵ Alaeddin Şenel, *İnsanlık Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 34-35, 37-41; Canlılığın başlangıcıyla ilgili ayrıca bkz., Gizem Gül, 'Yaşamın Başlangıcı ve Oparin', *Madde, Diyalektik ve Toplum*, Cilt: 1, Sayı: 4, Yıl: 2018, s. 324-329.

¹⁴⁶ Kropotkin, *Çağdaş Bilim ve Anarşi*, s. 29.

¹⁴⁷ Morris, s. 141-142.

nin varlığını kabul etmez. Böylece o, insanın kendisini “büyük bütünün bilinçli parçası” olarak algılaması gerektiğini ileri sürerek ekolojik bir duyarlılığa çağrı yapar.¹⁴⁸

Kropotkin'e göre, insanın bedeninin yanı sıra zekasının da kaynağı hayvanlara dayanır. İnsana özgülenen “öznellik, sosyallık, bilinçli faaliyet” gibi özellikler hayvanlar arasında da vardır.¹⁴⁹ Bir karınca, kedi veya bir köpek keşif yapmıyor ya da bir problemi doğru şekilde çözemiyor diye insan zekasının hayvan zekasından esas itibarıyla farklı olduğunu söyleyemeyiz.¹⁵⁰ İnsanın konuşma yetisi sayesinde hafızasını geliştirmesi ve hayvanlardan daha “karmaşık hayat kuralları” oluşturmaları normaldir.¹⁵¹ Ancak insan entelektüel kapasiteleri nedeniyle hayvanlardan tür veya nitelik bakımından değil, derece bakımından farklılaşır.¹⁵² Nitekim, şimdiye dek, düşünsel beceriler konusunda insanla hayvanı ayrı kamp-lara koymaya dönük çabalar sonuçsuz kalmıştır.¹⁵³ Kropotkin bu görüşlerinden ötürü insan biçimcilikle (anthropomorphism) yani insana özgü nitelikleri organik hayata ve hayvanlara aktarmakla eleştirilebilir ancak Jane Goodall ve Cynthia Moss gibi etnologların deney ve gözleme dayalı çalışmaları Kropotkin'in hayvan yaşamına ilişkin esas çıkarımlarını onaylama eğilimindedir.¹⁵⁴

Kropotkin'in insan ve hayvan toplumları arasında kurduğu ilişki yaygın kabul gören görüşlerle çelişki içindedir. Şimdiye dek, insanın ayırt edici niteliğiyle ilgili bilim insanları ve filozoflar çeşitli görüşler geliştirmişlerdir. En ünlüsü, Aristoteles'in insanı zoon politicon yani doğası gereği toplumsal-siyasal¹⁵⁵ bir varlık olarak tanımlamış olmasıdır. O bu kavramla insanın her zaman diğer insanlara ihtiyaç duyduğunu, hayatını toplumdan kopuk bir şekilde devam ettiremeyeceğini ifade etmiştir. Kısaca, insanlar toplumsallık içgüdüleri taşıdıkları için toplum doğal bir oluşumdur.¹⁵⁶ Toplumun kurulması için Hobbes'un varsaydığı gibi bir sözleşmeye gerek yoktur. Buraya kadar, Kropotkin de Aristoteles ile aynı düşüncededir.

¹⁴⁸ Cantzen, s. 248-251.

¹⁴⁹ Morris, s. 142.

¹⁵⁰ Kropotkin, *Etik*, s. 55, dipnot 1.

¹⁵¹ Kropotkin, *Etik*, s. 92.

¹⁵² Kropotkin, *Etik*, s. 55; Kinna, *Kropotkin: Reviwing the Classical Anarchist Tradition*, s. 148.

¹⁵³ Kropotkin, *Etik*, s. 55.

¹⁵⁴ Morris, s. 142; Hayvanların bilinci üzerinde çalışma yürüten çeşitli bilim insanları 2012 yılında *Cambridge Deklarasyonu* olarak bilinen bir metin yayımlamıştır. Vardıkları sonuç, insanın bilinç sahibi tek canlı olmadığıdır. Hayvanlar da bilinç sahibi canlılardır. <http://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf> (erişim tarihi: 13.08.2019); <https://veganlik.org/cambridge-bilinc-deklarasyonu/> (erişim tarihi: 13.08.2019).

¹⁵⁵ Toplumsal olanı siyasal olandan ayıracak bilimsel bir ölçüt koymak mümkün değildir. Toplumsal olan her konu ya da sorun aynı zamanda politiktir. Bu ayrım, liberal devlet kuramının getirdiği soyut bir tasniftir. Siyasal, sosyal ve ekonomik olan arasında mutlak bir ayrım yapmak mümkün değildir. Göze, s. 24-26.

¹⁵⁶ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, İmge Yayınevi, Ankara, 2013, s. 340.

Ancak, hâkim görüşe göre, insanların birlikte yaşamaları hayvanların birlik-teliğinden oldukça farklıdır. Arılar, kuşlar ve karıncalar gibi hayvan türlerinde de uyum ve iş birliği gözlenir ama insanların birlikteliği siyasal olma niteliğiyle eşsizdir. Hayvanların birlikteliği kolektif, insanlarınki politiktir. İnsanlar hayvanlardan farklı olarak karmaşık dil bilgisi kurallarına göre konuşmakta ve dil aracılığıyla diğer insanlarla toplumsal-siyasal ilişkiler kurmaktadır. İnsandaki dil yetisi eş zamanlı olarak insanın muhakeme gücünün ve bilincin gelişmesini sağlamıştır.¹⁵⁷ Sonuç olarak, soyut düşünme kapasitesine erişen insan hemcinslerinden ayrı biri olarak toplumda kendi varlığının bilincine varmaktadır. Başka bir deyişle, siyasal yaşam, insanın dili ve mantığı aracılığıyla toplum içinde kendi bireyselliğini duyumsayabilmesiyle mümkün olmaktadır.¹⁵⁸ İnsanın kendini benzersiz bir birey olarak algılayabilmesi de yalıtılmış bir şekilde değil, başkalarıyla kurduğu ilişki içinde gerçekleşir. Bilinç (con-sciousness), “başkasıyla bilme” demektir. Dolayısıyla bilinç, dil ve konuşma aracılığıyla gelişir. Aristoteles’e göre, doğa insanı siyasal bir hayvan yapmak istediği için ona konuşma becerisini vermiştir.¹⁵⁹ İnsanlar, arılar ya da bazı böcekler gibi topluluktan ayrılınca ölmezler. Diğer yandan, kaplanlar, ayılar ya da kelebekler gibi tek başına da yaşayamazlar. İnsan ikisinin arasında bir yerde yer alır.¹⁶⁰ Hem topluluk içerisinde yaşar, diğer insanlarla pek çok paylaşımda bulunur hem de o topluluk içinde kendisinin ayrı bir birey olarak farkına varır. Bazı ideolojiler bireyi, bazıları topluluğu ön plana çıkartır. Ama her zaman bireyle topluluk arasında “bilinçli bir gerilim” vardır. Bu gerilim siyasetin özünü oluşturur. Ayrıca, insan, hayvan türlerinden farklı olarak akıl yoluyla istek ve arzularını değerlendirebilmekte, erteleyebilmekte ve diğer insanlara yalnızca içgüdüsel olarak değil, görev bilinciyle yaklaşabilmektedir.¹⁶¹ Kropotkin de ahlak üzerine yazılarında asıl güçlüğün görev duygusunun kökenini tespit etmek olduğunu teslim edecektir. Buna ahlak anlayışını incelediğimiz kısımda değineceğiz.

III. KROPOTKİN’DE AHLAK: BİREY-TOPLUM İLİŞKİLERİ

Kropotkin’in ikincisi yarısını yaşadığı 19. yüzyıl, doğa bilimleri ve sosyal bilimler tarafından canlı varlıkların evrimi, hayatın kökeni ve insan toplumunun gelişiminin yasaları gibi pek çok konuda kayda değer bir mesafenin kat edildiği

¹⁵⁷ Paul Thiele, *Thinking Politics: Perspectives in ancient, modern and postmodern political theory*, Seven Bridges Press, New York, 2002, s. 26-28; Fatmagül Berktaş, *Politikanın Çağrısı*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 4, 15.

¹⁵⁸ Bir görüş, dil ve mantığın gelişimiyle başlayan siyasal yaşamı tarihsel bir başarı olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla soyut düşünme becerisinden yoksun olan evrimsel arıllarımızda siyaset söz konusu değildir. Thiele, s. 29; Berktaş, s. 15.

¹⁵⁹ Aristoteles, *Politika*, (çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, Ankara, 1993, s. 9.

¹⁶⁰ Hüseyin Ünal, *‘İnsanlığa Karşı Suçlarda İnsanlık Ne Manaya Gelmektedir: Felsefi Bir Analiz’*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt: 72, Sayı: 1, 2014, s. 562.

¹⁶¹ Thiele, s. 28.

bir dönemdir. Dinsel dogmatizm yerine deney ve gözleme dayalı çalışmalar itibar kazanınca insanın ahlak duygusunun kaynağını da bilimsel olarak açıklayacak bir öğretiye ihtiyaç duyulmuştur.

Kropotkin, ahlak duygusunun kaynağını araştırdığı kitabı *Etik*'i iki cilt olarak tasarlamış ancak ömrü yetmediğinden ikinci cildi yazamamıştır. Etik'te ilkel toplumdan başlayıp sırasıyla Antik Yunan düşünürlerini, Orta Çağ'ın din temelli ahlakını, Kantı ve faydacıları, kısacası ahlakın kaynağına ilişkin Batı düşünce tarihine damga vurmuş ahlaki öğretileri incelemeyi geçirir ve modern dönemde öne çıkan ahlak anlayışlarını ele alır. İnsandaki ahlak duygusunun kaynağını ve ahlak normlarının hedefini araştırır. Evrensel ahlak yasasının var olduğu sonucuna ulaşır.¹⁶² Sınıflı bir toplumda tek bir ahlak anlayışının söz konusu olamayacağı yönündeki itirazları reddeder. Kropotkin'e göre hem aldığı eğitimin hem de evrimin etkisi altında olan insan,¹⁶³ ait olduğu sınıftan, topluluktan veya zamandan bağımsız bir şekilde insan türünün, Homo Sapiens'in bir parçasını oluşturmaktadır.¹⁶⁴

Kropotkin, Aydınlanma düşünürlerinin birey-toplum ilişkilerine dair öğretilerinden yararlanarak ahlaki din ve metafizikten sıyrıp tamamen doğal temeller üzerine oturtur.¹⁶⁵ İyi ve kötü düşüncesi insana tanrının verdiği bir yetenek değil de canlıların doğasının bir gereksinimi olarak kabul edilince ahlak dinsel referanslarla açıklanamayacak bir olgu haline gelir. Ahlaki eylem dinsel emirlere veya yasaya uygun olan eylem olmadığı gibi gerçek tam tersidir. Din, insanları cehennemle tehdit ederek ahlaksızlaştırmakta, yargıçlar bozduğu toplumsal dayanışmayı ceza yoluyla tesis edebileceğini zannetmektedirler. Oysa ahlaklı yaşam için ne dine ne de yasaya gerek vardır.¹⁶⁶ Yardımlaşmayı öğütleyen din, doğada halihazırda var olan bir olguyu tekrarlamış olmaktadır.¹⁶⁷ Karıncaların, köstebeklerin ve ilkelerin bir dini yoktur, ancak iyi olanın soyun korunmasına ve ilerlemesine yararlı olan şey olduğunu bilirler.¹⁶⁸ İyi ya da kötü gibi ahlaki kavramlar, soya neyin yararlı ya da zararlı olduğuna bağlıdır. Bir eylem evrimsel olarak türün ilerlemesini sağlıyorsa ve soyun devamı için yararlıysa iyi, aksi takdirde kötüdür. Bu içinde bulunulan çağa ve gelişmişlik seviyesine göre değişebilir¹⁶⁹ ancak olgunun kendisi değişmez. Duygudaşlık bütün canlılara içkin bir özellik olarak sabit kalır.¹⁷⁰

¹⁶² Kropotkin, *Etik*, s. 65.

¹⁶³ Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, s. 245.

¹⁶⁴ N. Lebedev, "Önsöz", s. 12, Kropotkin, *Etik*.

¹⁶⁵ "Kant'ın etiği eski zamanların metafizik felsefesi ile Ondokuzuncu Yüzyıl'ın bilimsel felsefesi arasındaki sınır çizgisindeydi." Kropotkin, *Etik*, s. 238.

¹⁶⁶ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 31.

¹⁶⁷ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 31; Kropotkin, *Anarşi: Felsefesi-İdeali*, s. 105.

¹⁶⁸ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 31.

¹⁶⁹ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 32.

¹⁷⁰ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 35.

Kropotkin'e göre insan memeliler içerisinde evrimsel gelişimin daha yüksek bir aşamasını temsil ettiği için toplumsallığını daha ileri taşıma fırsatı bulabilmiştir. Toplumsal bir varlık olan insan kendi kendisine yetemez. Yalnız kaldığında endişeye ve huzursuzluğa kapılır, her zaman düşüncelerini bir benzeriyle paylaşma ihtiyacı hisseder. Çokça emek sarf edip de edindiği fikri paylaşmayan insan bir "düşünce fakiridir." Duygular için de aynı paylaşım ihtiyacı geçerlidir. Sevindiğimizde ve üzüldüğümüzde hissettiklerimizi etrafımızdaki insanlara bildirmek isteriz. Kropotkin'in anarşist ahlakın kurucusu ilan ettiği Guyau'nun dediği gibi, "Kendi acılarımızın talep ettiğinden daha fazla gözyaşımız, kendi varlığımızın olanak tanıdığından daha fazla sevincimiz" vardır. İnsan bir başka insanla paylaşımda bulunduğu var olduğunu hisseder.¹⁷¹ Her bir birey hayatı dolu dolu yaşamak ister. Bunun için de en büyük tatmini çevresindeki insanlarla en geniş toplumsallıkta bulur.¹⁷² Örneğin, ilkel insanlara bakarsak zorlu doğa koşullarına ve vahşi hayvanların saldırılarına karşı yardımlaşma ve destek pratikleriyle var olabildiklerini ve toplu halde yaşadıklarını görürüz.¹⁷³ Çünkü ilkeller tek başına kaldığında önemsiz olduğunun bilincine varmış, kişisel yaşamıyla kabilesinin yaşamı arasında özdeşlik kurmuş,¹⁷⁴ başka bir deyişle, kişisel ben'i kabilenin biz duygusu ile birleştirerek ahlakın temelini oluşturmuştur.¹⁷⁵

Yukarıda değindiğimiz gibi, iyi ve kötü kavramları insan ve hayvan toplumlarında ortaktır. Nasıl hayvanlarda türün korunması için faydalı olan şey iyi, zararlı olan şey kötü ise insan toplumunda da tüm toplumun yararına olan şey iyi, zararına olan şey ise kötüdür.¹⁷⁶ Doğaya baktığımızda, serçeler bahçeye atılan ekmek kırıntılarını yemeye başlamadan önce diğer serçelere haber vermemeyi yanlış bulurlar. Köstebekler de kendi yer altı kilerine aynı gruptaki diğer köstebeklerin girmesini engellemenin ahlaksızca olduğunu bilirler. İlkel insan, bir başkası kabilesini terk ettiğinde onun deposundan yiyecek almaz, mecbur kalıp aldığı zaman da dönen kişinin durumu anlaması için bir işaret bırakır. Köstebekler ve ilkel insanlar din dersi veya etik dersi almamışlardır. Ama neyin iyi neyin kötü olduğunu bilirler. Bu durum ahlak duygusunun siyasal ve dinsel otoritelerce dayatılan kısıtlamalardan doğmadığını kanıtlamaktadır. Ahlak, insanın doğal ihtiyacının ürünüdür ve tüm canlıların evriminin bir sonucu olarak ortaya çıkar.¹⁷⁷ Doğa "insanın ilk ahlak öğretmeni"dir.¹⁷⁸

¹⁷¹ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 66-67.

¹⁷² Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 74.

¹⁷³ Kropotkin, *Etik*, s. 72.

¹⁷⁴ Kropotkin, *Etik*, s. 85, 98.

¹⁷⁵ Kropotkin, *Etik*, s. 85.

¹⁷⁶ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 30.

¹⁷⁷ Kropotkin, *Etik*, s. 8.

¹⁷⁸ Kropotkin, *Etik*, s. 65, 84.

Kropotkin, hayvan toplumuna ilişkin gözlemlerini doğrudan insan yaşayışına aktardığı için eleştirilebilir. İçgüdüleriyle hareket eden hayvanların özgeciliğinin, ahlaki ve politik kanaatler üretebilen insan sosyallığıyla nasıl bağdaşabildiği sorulabilir. Bir yazar, Kropotkin'in insanları, ahlaki bakımdan hayvanların üstünde bir yere koymadığını ileri sürmüştür.¹⁷⁹ Ancak bu yoruma katılmak mümkün değildir. Kropotkin, sadece ahlak duygusunun kökenini insanların ve hayvanların ortak olarak geliştirdiği karşılıklı yardımlaşma içgüdüsünde görmüştür.¹⁸⁰ Ona göre, “ahlaki eğilimler hayvanlar arasında da gözlenir ama içgüdü, duygu ve aklın ortak ürünü olarak ahlak yalnızca insanda mevcuttur.”¹⁸¹ İnsanlar doğal olarak “ahlak esaslarına” sahiptir ancak ahlaklı bir varlık olmaları “ahlak esaslarını” geliştirmelerine bağlıdır.¹⁸² İnsanlar ahlak kurallarını doğal eğilimlerden akıl yoluyla çıkartırlar. Bir başka deyişle, ahlak içgüdüsü aklın etkisinden bağımsız değildir.¹⁸³ Sonuç olarak Kropotkin, içgüdü ile ahlakın farklı olgular olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda hayvanlara ahlaki bir kapasite atfetmiş olduğu ileri sürülemez.¹⁸⁴

Kropotkin'e göre, tüm bir hayatın incelenmesinden çıkartılan ahlak anlayışı, “aynı koşullarda sana nasıl yapılmasını istediğin şeyi sen de başkalarına yap”¹⁸⁵ şeklinde formüle edilir. Bu ilke, anarşinin ilkesi, tüm insan toplumlarında geçerlidir. Başkalarına muamele görmek istediğimiz gibi davranmak toplumsal hayvanların öylesine içselleştirdiği bir alışkanlıktır ki insan iyi mi kötü mü diye düşünmeden bilinçdışı bir şekilde davranır. Konuşurken, gülerken, sinirlenirken kurduğumuz ilişkinin dörtte üçünde alışkanlık haline getirdiğimiz bilinçdışı tarafımız devrededir.¹⁸⁶ İnsan, sadece karmaşık bir durumun varlığı halinde kararsız kalır, beyninin farklı bölgeleri harekete geçer ve anarşinin empati ilkesine başvurur. O zaman insan, kendisine karşısındaki davrandığı gibi davranılmasını isteyip istemediğini sorar. Ama eşitlik ilkesine başvuru istisnai hallerde olur, çün-

¹⁷⁹ Ernest Victor Zenker, *Anarchism: A Criticism and History of the Anarchist Theory*, The Knickerbocker Press, Newyork and London, 1897, s. 179; <https://archive.org/details/anarchismcritici00zenkiala/page/178> (erişim tarihi: 05.08.2019).

¹⁸⁰ Kropotkin, *Etik*, s. 276.

¹⁸¹ Kropotkin, *Etik*, s. 276.

¹⁸² Kropotkin, *Etik*, s. 276. İfadenin orijinali şu şekildedir: “... We come into this world as beings already endowed with the rudiments of morality; but we can become moral men only through the development of our moral rudiments...” <https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-ethics-origin-and-development> (erişim tarihi: 01.08.2019).

¹⁸³ Kropotkin, *Etik*, s. 276.

¹⁸⁴ Crowder, s. 204.

¹⁸⁵ Kropotkin'in ilkesinin izi tarihsel olarak Konfüçyüs'ün “komşuna sana nasıl davranılmasını istiyorsan öyle davran” prensibine kadar sürülebilir. Kropotkin teorik olarak ahlakın kaynağını insan doğasıyla, pratik olarak da Konfüçyüs'ün prensibiyle açıklamıştır. Kemal Bakır, ‘Pyotr A. Kropotkin ve Anarşist Etik’, *Felsefelogos Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 3, Yıl: 2015, s. 81.

¹⁸⁶ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 51.

kü olayların ezici bir çoğunluğunda insanın ahlaklı davranışı alışkanlığın sonucu olarak meydana gelir. Dışarından bir dayatma olmaksızın toplumsal hayvanların yaşamında görülen işleyiş şekli budur.¹⁸⁷

Kropotkin'in ahlak anlayışı Kant'ın evrensellik ilkesinden çok daha somut bir ilkeye sahiptir.¹⁸⁸ Kant, her durumda uyulması gereken, koşulsuz buyruk olarak adlandırdığı ahlak yasasını “aynı zamanda evrensel bir yasa olmasını isteyeceğin düstur ile davran” şeklinde formüle etmiştir. Evrenselleştirme ilkesi olarak geçen bu koşulsuz buyruk sonuçlarından bağımsız, faydacı ve mutçu düşünüşten kaynaklanmayan biçimsel bir kuraldır. Kant’a göre bu ahlaki ilkeye uygulamada doğuracağı sonuçlardan bağımsız bir şekilde “saf akıl”la düşünen her insan ulaşabilir. İnsan beklenen faydadan arınarak, ahlaki ilkeye bir görev duygusuyla riayet ettiği zaman ahlaklı olur.¹⁸⁹

Kropotkin, Kant'ın ilkesini insanlar üzerine otorite tesis ettiğini için eleştirmiştir.¹⁹⁰ Ona göre Kant'ın koşulsuz buyruğunun “arada bir bana sarhoş olmamı emreden buyruktan”¹⁹¹ daha geçerli olması için bir neden yoktur. Ayrıca Kant insandaki görev duygusunun kaynağını insan doğasına ve insan eylemlerine ilişkin herhangi bir gözlem yapmadan soyut düşünme yoluyla bulmuş ve insan aklına dayandırmıştır. Ahlakın kaynağını doğada aramamış; insanın toplumsallaşmaya dönük taşıdığı içgüdüğü ve duygudaşlık arzusunun önemini vurgulamamıştır. Kropotkin’e göre, Kant neden bu ahlaki ilkeye ya da koşulsuz buyruğa göre hareket etmek zorunda olduğumuzu ispatlayamamış, görev duygusunu herhangi bir temele yerleştirememiştir. Akla özgü bazı niteliklerin Kant’a benzer bir ahlak yasasına ulaşmayı zorunlu kıldığını varsaysak bile etiğin temel sorusu yine cevaplanmamış olacaktır: “İnsan neden akli tarafından formüle edilmiş ahlak yasasına uysun? İnsanların bilincinde oldukları zorunluluk duygusu nereden gelir?”¹⁹² Kant da nitekim “ahlak yasasının kökeninin açıklamasını bulamadığını” kabul etmiştir.¹⁹³ Bu, ahlak felsefesinin dinin hakimiyetine terkedilmesi anlamına gelir.¹⁹⁴ Ahlaki ilke eğer üstün bir kudretin eseri değilse aklımız neden bu koşulsuz buyruğa göre karar vermektedir?¹⁹⁵ Davranışlarımıza yön vermesi gereken aynı ilkeyi herkes biçimsel bir akıl yürütmeye bulabiliyorsa insan aklında Kant'ın değinmediği bir yeti vardır. Bu da adalet (eşitlik) yetisidir.¹⁹⁶ Aksi halde davranış-

¹⁸⁷ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 52-53.

¹⁸⁸ Bakır, s. 81.

¹⁸⁹ Kropotkin, *Etik*, s. 242.

¹⁹⁰ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 12.

¹⁹¹ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 12.

¹⁹² Kropotkin, *Etik*, s. 59.

¹⁹³ Kropotkin, *Etik*, s. 59.

¹⁹⁴ Kropotkin, *Etik*, s. 59.

¹⁹⁵ Kropotkin, *Etik*, s. 58.

¹⁹⁶ Kropotkin, *Etik*, s. 245.

larımıza evrensel bir ölçüt olarak alabileceğimiz başka bir ilke yoktur. Aklın bu yetisi de metafiziksel kavramlarla değil, ancak hayvan dünyasının geçirdiği evrime dayanarak açıklanabilir. Evrensel yasanın herkese uygulanacak olması tüm insanların eşitliği fikrine kapı aralamaktadır ama Kant bu sonuca ulaşmamıştır.¹⁹⁷

Kropotkin, ahlak felsefesi öğretilerinde temel zorluğun görev duygusunun ilk nasıl ortaya çıktığını ve insan aklının neden görev kavramını incelemeye yöneldiğini açıklamak olduğunu kabul eder. Görev duygusunu doğal bir temel üzerinde ilk açıklayanın Darwin olduğunu bildirir.¹⁹⁸ Kendisi de soruna doğa bilimcinin bakış açısıyla yaklaşır. Toplumsallık içgüdüsünü bireysel tatminden daha kalıcı ve daha etkin bir içgüdü olarak evrime dayandırır. Örneğin, ona göre tehlikede olan bir hemcinsini kurtarmak yerine kendi canını düşündüğü için müdahale etmeyen birisi de doğal bir içgüdünün gereğini yerine getirmiştir. Ancak rahatı yerinde olmasına rağmen kendisini huzursuz hisseder. Çünkü o daha güçlü olan toplumsal içgüdüye değil, geçici ve zayıf olan bireysellik içgüdüsüne boyun eğmiştir. Bireysel tutkularımızı; öfkeyi boşaltma, karın doyurma ya da bir başkasının elindekileri yakıp yıkmaya gibi geçici arzularımızı toplumsallık içgüdüsüne rağmen tatmin edersek mutsuz oluruz. Bu “arzuların tatmininin getirdiği haz, daima arzunun kendisinden daha zayıftır.”¹⁹⁹ Arzunun tatmininden sonra geçmişe dönüp düşündüğümüzde arzuyu eski şiddetiyle tahayyül edemeyiz. Eğer geçmişte yaptıklarımızı düşünürsek bizimle konuşan ahlaki bilincin sesi sayesinde davranışlarımız üzerindeki toplumcu alışkanlıkların hakimiyeti pekişir. Bu bilinç nedeniyledir ki bir insan toplumsallık içgüdüsüne aykırı davrandığında yapmaya alışkın olduğu şeyi yapmamış gibi hisseder. Ahlaki bilinç, aynı zamanda bireysel arzularla toplumsallık içgüdüsünü birbirine karşıt olmaktan çıkartıp uyumlu hale getirmektedir.²⁰⁰

Kropotkin çalışmalarında anarşizme yönelik eleştirilere bir yanıt verme kaygısı taşımış, anarşistlere sorulan soruları ele almıştır. Bunlardan birisi, somut yaşamın adaletsizlikleri gösterilerek, Kropotkin'in evrimci-doğal temel üzerine inşa ettiği dayanışmacı ahlakının hayal ürünü olarak görülmesidir. Kropotkin cevap verirken ahlak anlayışında merkezi önemde olan eşitlikten yola çıkar. Ona göre, eşitlik anarşinin ilkesidir. Teoride ve pratikte anarşist olan insanlar eşitsizliğe karşı büyük bir öfke duyarlar.²⁰¹ Gündelik yaşamda hiyerarşik ilişkiler yerine çevremizdeki herkesle eşitlikçi ilişki kurmak ahlakın gereğidir. Ancak mevcut

¹⁹⁷ Kropotkin, *Etik*, s. 247.

¹⁹⁸ Kropotkin, *Etik*, s. 61.

¹⁹⁹ Kropotkin, *Etik*, s. 60.

²⁰⁰ Kropotkin, *Etik*, s. 60-61.

²⁰¹ Kropotkin'e göre, nefret ve sevgi birbiriyle yakından ilişkilidir. “Yalnızca nefret etmeyi bilenler sevmeyi bilir.” İnsanlığı ayıran, yapay kamplara iten ve böylece birbirine düşmanlaştıran burjuvaziden ve devlet iktidarına sahip olanlardan nefret etmeden tüm insanları sevmek mümkün değildir. Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 54-55.

toplumumuzda sömürü, egemenlik ve kölelik koşulları eşitlik duygusunu zedelemekte, dayanışma ilkesini olduğu gibi yaşama geçirmeye engel olmaktadır.²⁰² Şöyle ki, ahlak kuralları; din ve yasa kisvesine bürünerek komşumuzu kendimiz gibi sevmemizi öğütler ama bu uygulamada tam bir ikiyüzlülüktür. Eğer bir çocuk ceketini çıkarıp soğuktan titreyen bir yoksula verirse, annesi derhal ahlak kurallarını olduğu gibi anlamaması için çocuğunu uyarır. Çalışmanın ibadet olduğunu söyleyen din adamlarına hemen herkes katılır, ancak patronlar işçileri kendi hesabına çalıştırmaktan geri kalmaz.²⁰³ Dinler insanların kardeşliğini vaaz eder ancak kardeşlerin eşitsiz gelişimi açıkça ortaya çıktığında ise zenginlerin yoksullara sınıfsal ayrımlar ortadan kalkmadan yardım etmesi kutsal bir vazife olur.²⁰⁴ Yalan söylemek kötüdür, derler ama siyaset büyük ölçüde yalanlar üzerine kuruludur.²⁰⁵ “Zenginliği paylaşımımızdaki adaletsizliğin ahlakımız üzerinde çok iğrenç etkileri olur.”²⁰⁶ Din, devlet ve yasalar eşitsizlikleri koruyup güçlendirmeye hizmet ederler.

Kropotkin din kuralları, hukuk kuralları gibi insanlara dışarıdan dayatılan kurallara yalnızca negatif olarak belirlenmemeler anlamında bir özgürlük adına karşı çıkmaz, otoritenin elinden çıkan kuralları eşitliğin önünde bir engel olarak gördüğü için de eleştirir. Devlet, yalnızca bir baskı unsuru olduğu için değil, insanların birbiriyle doğal ve eşitlikçi ilişki kurmasını engellediği için de zararlıdır.²⁰⁷ O, bu durumu *Anarşist Ahlak* isimli çalışmasında şu şekilde açıklar: “Yalnızca Yasa, Din ve Otorite’nin bu soyut teslisine karşı savaş açmakla kalmıyor, anarşist olarak, bu teslisin yüreklerimize boşalttığı tüm bu aldatmaca, hile, sömürü, ahlak bozukluğu ve kötülük yığınına -tek kelimeyle eşitsizliğe- karşı da savaş açıyoruz.”²⁰⁸ Kropotkin’in ahlak anlayışı devlet öncesi ilkel toplulukların eşitlikçi ahlakını yansıtmaktadır. Bu kuşkusuz uygarlığın mülkiyet ilişkilerine ve sınıfsal sömürüye dayanan eşitsizlikçi ahlakından farklıdır.²⁰⁹

Eşitlik ilkesinin dışında anarşist ahlaka ilişkin not edilmesi gereken bir husus daha vardır. Bu ahlak bireyin serbest gelişimine, tam ve eksiksiz özgürlüğüne dayanır. Kropotkin, Guyau ile birlikte, ödül ve ceza düşüncesini, ahlaki yaptırımları ve dayatmaları reddederek kişinin yalnızca içinden geldiği gibi eylemesini savunur. “Ne istersen yap, dilediğin gibi yap” derken insanı tamamen özgür bı-

²⁰² Kropotkin, *Çağdaş Bilim ve Anarşi*, s. 116.

²⁰³ Kropotkin, *Anarşi: Felsefesi-İdeali*, s. 86.

²⁰⁴ Kropotkin, *Etik*, s. 45; Kropotkin, *Anarşi: Felsefesi-İdeali*, s. 86.

²⁰⁵ Kropotkin, *Anarşi: Felsefesi-İdeali*, s. 85-86.

²⁰⁶ Kropotkin, *Anarşi: Felsefesi-İdeali*, s. 86.

²⁰⁷ Heywood, s. 199.

²⁰⁸ Kropotkin, *Anarşi: Felsefesi-İdeali*, s. 46.

²⁰⁹ Alaeddin Şenel, *Din-Ahlak ve Saygı-Biat Üzerine Aykırı Yazılar*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2014, s. 70-72.

rakır. Dışsal otoritenin yokluğunda savaş ve kargaşa çıkmayacak, insanlar birbirini boğazlamayacaktır. Çünkü özgür bir toplumda insanın istek ve arzularından korkmaya gerek yoktur. Bugünkü toplumumuzda baskı ve dayatma insanı daha kötü bir yöne sokmakta, insanda ahlaki olan her şeyi paramparça etmektedir. Ahlak konusunda başkalarına ancak sınırlı bir şekilde müdahale etmeye yetkimiz vardır. “Doğru buluyorsan” şartını ekleyerek tavsiye vermekten başka bir şey yapmamalıyız. Oysa ahlakçılar çok daha ileri gitmekte, iyi olarak gördükleri bir ideal uğruna bireyin iradesinin önüne geçip onu sakatlamaktır. Bu çabalar gereksiz olduğu kadar zararlıdır. İnsanlar kendilerini kötürümleştiren bağlardan kurtulup aydınlandıkları zaman zaten topluma yararlı şekilde davranırlar.²¹⁰ Bu o kadar içsel bir durumdur ki insan istese bile bu duygudan kurtulamaz. “İnsan için dört ayak üstünde yürümek, ahlak duygusundan kurtulmaktan daha kolaydır. Bu duygu hayvanın evriminde, insanın dik durmasından önce gelir.”²¹¹ Böylece Kropotkin, ahlakta bireyi aşan her türlü faktörü reddetmekte, ahlakın kaynağını hayatın doğrudan kendisinden ve “bireyin kendiliğinden kuvvetlerinden” çıkartarak²¹² ahlaki özgülleştirmektedir.

Kropotkin, eşitlik kavramına dayanarak oradan adalet düşüncesine geçiş yapar. Ona göre, adalet, bozulan eşitliğin sağlanmasıdır. Nitekim, adalet kelimesinin kökeninde “Æquitas”, “Équité”, (eşitlik) vardır. Adalet değeri, türün evrimsel olarak ilerlemesi ve soyunun devamı için ortak istek ve arzuları ifade eden toplumsallık içgüdüsünden türemektedir. Toplumsal yaşamın korunması için adalet kavramına ihtiyaç vardır, çünkü toplumda bir bireyin istek ve arzularıyla diğerinin istekleri çatışır. Toplumun tüm üyelerinin hakları eşit olarak kabul edilmediği takdirde bozulan dayanışmayı yeniden tesis etmek mümkün olmaz, çatışmalar sürüp gider. Bu nedenle toplumsal uyumu diri tutmak için hakların eşitliği kavramını adalet kavramına dönüşmüştür.²¹³ Eşitlik, ahlakın da adaletin de temelinde yer alır.²¹⁴ Kropotkin için, “Eşitlik yoksa adalet yoktur, adalet yoksa ahlak yoktur.”²¹⁵ Adalet, eşitliğin korunması ise, tarihsel ve toplumsal olarak kurulmuş eşitsizlikler adaletin gereği olarak görülemez. Bu noktada, Kropotkin, adaleti yasaya uygunluk olarak gören Aristoteles’i eşitsizlikleri meşrulaştırmakla eleştirir. Çünkü köle emeğine dayalı eşitsiz bir toplumda yasalar, mevcut eşitsizliği güvence altına alarak ahlaksızlığı yaymaktadır.²¹⁶

²¹⁰ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 53-59.

²¹¹ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 42-43.

²¹² Hilmi Ziya Ülgen, *Ahlak*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016, s. 135.

²¹³ Kropotkin, *Etik*, s. 94-95.

²¹⁴ Kropotkin, *Çağdaş Bilim ve Anarşi*, s. 100.

²¹⁵ N. Lebedev, “Önsöz”, s. 13, Kropotkin, *Etik*.

²¹⁶ Kropotkin, *Etik*, s. 120, dipnot 2.

Ahlakın; karşılıklı yardımlaşma, adalet ve kendini feda etme olmak üzere üç ögesi vardır.²¹⁷ Karşılıklı yardımlaşma, adalet ve ahlak hayvan ve insan toplumlarının gösterdiği gelişimin ardışık basamaklarını oluşturmaktadır. Hatta, bunlar hayatta kalmanın ve ilerlemenin “evrensel organik evrim yasasıdır.” Toplumsallık ve karşılıklı yardımlaşma hayvanlar aleminin ve insanlığın tedrici evrimindeki bir varsayımdan ziyade olgusal bir gerçektir.²¹⁸ İlk ve en güçlü içgüdü olan karşılıklı yardımlaşma güdüsü olmasaydı en gelişmiş canlı, mikroskopla zor görülebilen tek hücreli bir varlık olurdu.²¹⁹

Basamağın üçüncü sırasında yer alan ahlak ise itici gücü en zayıf olan duygu olarak karşılıklı yardımlaşma ve adaletin ardından gelişir. Etik alanında çalışanlar ahlakın kaynağını araştırmak ve tüm içgüdüler gibi insan doğasında var olduğunu kanıtlamakla yükümlüdür. İnsanda iki tür duygu bir arada bulunur. İnsanı kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için diğer insanlara boyun eğmeye iten duygular olduğu gibi duygudaşlık arzusundan türeyen ve ortak amaçlar uğruna diğerleriyle birlikte çalışmaya iten duygular da vardır. Etiğin görevi toplumsal yaşam için olmazsa olmaz olan birkaç ilkeyi belirlemek dışında bireysel mutluluk ile toplumun ortak iyiliğinin birbirine zıt olmadığını; insanın düşünsel, fiziksel ve duygusal yönden eksiksiz gelişiminin diğer insanların haklarını ihlal etmeden de gerçekleşebileceğini göstermektir. Başka bir deyişle, bir kişinin enerjisini tüm toplumun refahına yönelik ortak çalışmayla birleştirecek coşkuyu uyandırmaktır.²²⁰ Bunu gerçekleştirmenin yöntemi insanlara tavsiye vermekten ziyade tüm toplumun ve her bir bireyin aynı anda tatmin olmasını sağlayacak eylemlerin doğal olarak vücut bulacağı koşulları ve ortamı yaratmaktır.²²¹

Bu dünyanın gerçeğe dönüşmesi için, Kropotkin’in ahlakın bir ögesi olarak gördüğü kendini feda etme veya yüce gönüllüğün devreye girmesi gerekir. “Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma” veya “kendine nasıl davranılmasını istiyorsan başkalarına da öyle davran” şeklinde formüle edilen eşitlik ilkesi ahlaki bilinci tatmin etmeye yetmemektedir.²²² Gerçek ahlaki tatmin koşullarla uzlaşmakta değil, koşullara meydan okumakla bulunabilir. Ahlaklılık herkesin maddi ihtiyaçlarının karşılandığı ve insanlığın kültürel mirasından yararlanabildiği koşullarda gelişebilir. Kropotkin bu nedenle kendini güçlü ve yaşam enerjisiyle dolu hisseden insanları devrimci bir sorumluluğa davet eder. Ona göre, adaletsizliklere, bilimin tarafsızlığına, sınıfsal sömürüye karşı isyan etmek salt eşitlikçi dürüstlük ilkesine göre yaşamaktan daha değerlidir. Ahlak adını gerçekten hak edecek olan

²¹⁷ N. Lebedev, “Önsöz”, s. 9, Kropotkin, *Etik*.

²¹⁸ Kropotkin, *Etik*, s. 49.

²¹⁹ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 41.

²²⁰ Kropotkin, *Etik*, s. 40-41.

²²¹ Kropotkin, *Etik*, s. 44.

²²² N. Lebedev, “Önsöz”, s. 9, Kropotkin, *Etik*.

da bu cesaret ve fedakarlıktır.²²³ Ahlaki ilerleme ahlaki cesarete bağlıdır.²²⁴ Kendi ifadesiyle aktaracak olursak: “Mücadele ne kadar canlı olursa, yaşam da o kadar yoğun olacaktır. O zaman yaşamış olursun ve bu yaşamın birkaç saatini, çürümüş bataklıktaki ot gibi yaşamın yıllarına feda etmezsin.”²²⁵

SONUÇ

Kropotkin birey ile toplum arasında bir gerilim olduğunu kabul etmekte ve bu gerilimin devlet, din, hukuk, kapitalizm gibi cebri unsurların çözülmesiyle ortadan kalkacağını düşünmektedir. Dayandığı temel, insanın evrimsel olarak kazandığı karşılıklı yardımlaşma içgüdüsüdür. İnsanın sosyalliği doğal olduğuna göre, insanı, yasalarla, suç ve ceza düşüncesiyle bastırmaya gerek yoktur. Herkesin toplumsal konumundan tatmin olduğu barış ve uyum ortamını yaratmak mümkündür, çünkü en başta insanın doğasının temel karakteri özgeciliği ve barışı dayatmaktadır, yeter ki toplumsal koşullar insanın kendi çıkarının topluluğun çıkarıyla ortak olduğunu görebileceği yönde değişsin.

Kropotkin'in, karmaşık insan davranışlarını insan öncesi dönemden gelen genetik öğelerle açıklaması kuşku doğuran niteliktedir. Şenel'e göre, insanın biyolojik evrimiyle kazandığı bazı alışkanlıkların insan davranışlarını ve güdülerini şekillendirdiği kesin olsa da²²⁶ insan, hayvanlar içerisinde toplumsal ve kültürel evrimini gerçekleştirmiş tek türdür. İnsan, alet yapma becerisine sahip olduğu için kendi üretken gücünü, emeğini de verimli bir şekilde kullanabilmektedir.²²⁷ İnsan türünün (homo sapiens) ilk temsilcileriyle bugünkü insanların biyolojik yapıları arasında pek bir fark yoktur ancak günümüzden yaklaşık bir milyon yıl önceki insan; düşünce biçimiyle, yaşayışıyla, geçim tarzıyla bugünkü insandan oldukça farklıdır. Bu durum insanlığın geliştirdiği düşüncelerin ve ilişki biçimlerinin biyolojik evrimin ürünü olmaktan ziyade toplumsal-kültürel evrimin ürünü olduğuna işaret eder. İnsanlık tarihi, insanın toplumsal ve kültürel evrimiyle başlamıştır. Ayrıca insanın kültürel evrimi, biyolojik evriminden çok daha hızlı ilerlemektedir. Salt biyolojik evrim toplumsal ilişkileri şekillendirdiği düşünülmemelidir. Çünkü insanın toplumsal evrimi de biyolojik evrimini çeşitli şekillerde etkilemektedir.²²⁸ Dolayısıyla insan genetiğinin edilgen nesnesi değildir. Kropotkin,

²²³ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 63.

²²⁴ Kropotkin, *Etik*, s. 48.

²²⁵ Kropotkin, *Anarşist Ahlak*, s. 78.

²²⁶ Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 36.

²²⁷ Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s. 109.

²²⁸ Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s. 110-111; Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, s. 38-39.

Sosyal Darwinistlerin insandaki rekabetçi, bencil eğilimleri bilimsellik kisvesiyle meşrulaştırma girişimlerine haklı olarak karşı çıkmıştır. Ama kendisinin de evrime dayanarak insana değişmeyen bir takım özgeci özellikler atfetmesi bilimsellik iddiası taşımaktadır.²²⁹

İnsan, bilinç sahibi bir varlıktır. Genlerinin etkisi altında hareket eden sıradan bir organizma olarak değerlendirilemez. Bu nedenle, insan, biyolojinin konusu olduğu kadar çeşitli sosyal bilimlerin de konusudur. İnsanın bilinç sahibi olduğu gerçeğini göz ardı etmek, insanın genlerine bir bilinç atfetmek, insanı toplumsal ve siyasal bir varlık yapan ayırt edici karakterini inkâr etmek demektir. Kropotkin de toplumsal koşulların insanın davranışlarına etkilerini göz önüne alır ancak “doğal yetenek ile sosyal çevre arasındaki ilişki üzerine” yeterince eğilmez.²³⁰ Böylece, tarihsel ve toplumsal olarak kurulmuş ve sınıfsal çıkarlarla yakından ilişkili olan davranışları mutlaklaştırıp insanın özü haline getirir. Bu onun düşüncesinin zayıf yönünü oluşturmaktadır.²³¹ İnsanlar evrimsel olarak karşılıklı yardımlaşma içgüdüsü taşıdığı için mi yardımlaşmaktalar, yoksa özgecil, vicdanlı davranışlar toplumsal olarak kabul gördüğü için mi yerine getirilmektedir? Kropotkin, insan doğasının köklerinde, son kertede tüm insanların çıkarlarının ortak olduğuna yönelik bir duygunun yaşadığına inanmaktadır.

Bizim de katıldığımız görüşe göre, bugünkü dünyada var olan ilişkiler ve kurumlar insanın eseridir. İnsan başka türlü ilişkiler geliştirebilir, toplumun örgütlenme biçimi sınıfsız, sömürsüz ve devletsiz biçimde değiştirilebilir. Geleceğin anarşist komünist toplumunun dayanaklarını evrimsel biyolojide aramaya gerek yoktur. Hiçbir şey üretmeden sadece tüketen din adamları, askerler ve milletvekilleri gibi sınıfların halkın sırtında bir kambur oluşturduğunu teşhir etmek olumlu bir dönüşümün başlangıcı olabilir. Yeter ki ordusuyla, bürokrasisiyle, zor unsuruna sahip tüm kurumlarıyla devlet iktidarının ve kapitalist üretim ilişkilerinin geniş halk yığınlarının mutsuzluğu ve sefaleti pahasına var olduğu ve bu düzenin yalnızca bürokratlardan ve patronlardan oluşan küçük bir azınlığın çıkarlarına hizmet ettiği çıplak bir şekilde ortaya çıksın. Son olarak, insanın nasıl bir varlık olduğu sorusuna gelirsek, insan doğası kavramı, insanın doğasına içkin, zamandan ve mekândan soyutlanabilir bir doğanın varlığını ifade ettiği için problemlidir. Bu metafizik soyutlama toplumsal bir varlık olan insanın maddi koşullarından bağımsız bir bilincinin olabileceğini varsayar. Bir yazarın da vurguladığı gibi, insanda neyin tarihsel olmadığını aramaya çalışmak, insana bir ruh atfetmek kadar gayri bilimseldir.²³²

²²⁹ Cantzen, s. 33-34.

²³⁰ Cantzen, s. 33-34.

²³¹ Cantzen, s. 34.

²³² Nevzat Evrim Önal, ‘Burjuvanın İnsan Bencildir Tezinin Eleştirisine Doğru’, Madde, Diyalektik ve Toplum, Cilt: 1, Sayı: 3, Yıl: 2018, s. 213. Marx bu durumu Katkı’nın önsözünde şu şekilde

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI**, Mehmet Ali / **KÖKER**, Levent, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- AĞAOĞULLARI**, Mehmet Ali, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, İmge Yayınevi, Ankara, 2013.
- ARISTOTELES**, *Politika*, (çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, Ankara, 1993.
- AVRICH**, Paul, *Anarşist Portreler*, (çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012.
- BAKIR**, Kemal, 'Pyotr A. Kropotkin ve Anarşist Etik', *Felsefelogos Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 3, Yıl: 2015, s. 69-82.
- BALDWIN**, Roger N. (Ed.), Kropotkin, "Law and Authority", *Kropotkin's Revolution's Pamphlet*, Vanguard Press, New York, s. 196-218.
- BARCLAY**, Harold, *Efendisiz Halklar*, (çev. Zarife Biliz), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- BERKTAY**, Fatmagül, *Politikanın Çağrısı*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- CANTZEN**, Rolf, *Daha Az Devlet Daha Çok Toplum*, (çev. Veysel Ataman), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.
- CLARK**, Samuel, *Living Without Domination: The Possibility of an Anarchist Utopia*, Ashgate Publishing, Hampshire, 2007.
- CROWDER**, George, *Klasik Anarşizm*, (çev. Sinan Altıparmak), Öteki Yayınevi, İstanbul, 2007.
- ÇÜÇEN**, Kadir, *Bilim Felsefesine Giriş*, Sentez Yayıncılık, Ankara, 2013.
- DARWIN**, Charles, *On the Origin of Species*, A Penn State Electronic Classic Series Publication, Pennsylvania State University, 2001.
- DEGEN**, Hans-Jürgen, *Anarşizmin Bugünü*, (çev. Neşe Ozan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- DURSUNOĞLU**, İsmail, *Sosyal Darwinizm*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 6, S. 1, 2016, s. 210-221.
- EAGLETON**, Terry, *Marx Neden Haklıydı?*, (çev. Oya Köymen), Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- GALLAHER**, Carolyn / **DAHMAN**, Carl T. / **GILMARTIN**, Mary vd, *Key Concept in Political Geography*, Sage Publications, London, 2009.
- GODWIN**, Barbara, *Using Political Ideas*, John Wiley & Sons, Ltd, Chicester, 2007.

açıklar: "İnsanların varoluşunu belirleyen bilinçleri değildir, tam tersine onların bilinçlerini belirleyen toplumsal varoluşlarıdır." Çünkü insanlar yaşamlarını sürdürebilmek çalışmak zorundadırlar. Bunun için de zorunlu olarak mevcut üretim ilişkileri içerisinde diğer insanlarla bir araya gelirler. Bu üretim ilişkileri üretici güçlerin gelişmişlik düzeyinin belli bir aşamasına denk düşer. Üretim ilişkileriyle üretici güçlerin birliğinden oluşan üretim biçimi iktisadi temel olarak adlandırılan alt yapıyı oluşturur. Maddi hayatın üretim biçimi o toplumdaki siyasal ve ideolojik, entelektüel üst yapıyı şekillendirir. Dolayısıyla bir toplumda hâkim konumda olan düşüncelerin mutlaka maddi alt yapıda bir karşılığının olması gerekir. Marx, s. 25-26.

- GOULD**, Stephan Jay, “Kropotkin Was No Crackpot”, *Bully for Brontosaurus: Reflections in Natural History* içinde, W.W.Norton, New York-London, 1992.
- GÖZE**, Ayferi, *Liberal, Marksiste, Faşist, Nasyonel Sosyalist ve Sosyal Devlet*, Beta Yayınları, İstanbul, 2005.
- GÜL**, Gizem, ‘Yaşamın Başlangıcı ve Oparin’, *Madde, Diyalektik ve Toplum*, Cilt: 1, Sayı: 4, Yıl: 2018, s. 323-328.
- GÜNÖR**, Recep Batu, ‘Pyotr Kropotkin’in Düşüncesinde Karşılıklı Yardımlaşmanın Önemi’, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 43, Yıl: 2016, s. 1241-1247.
- HEYWOOD**, Andrew, *Siyasi İdeolojiler*, (çev. A. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnanc vd.), Liberte Yayınları, İstanbul, 2013.
- KAY**, Ian Mc, (Ed), “Are We Good Enough?”, *Direct Struggle Against Capital: A Peter Kropotkin Anthology*, AK Press, Oakland-Edinburgh, 2014, s. 989-996.
- KAY**, Ian Mc, (Ed), “Kropotkin’s Ideas”, *Direct Struggle Against Capital: A Peter Kropotkin Anthology*, AK Press, Oakland-Edinburgh, 2014, s. 40-110.
- KINNA**, Ruth, ‘Kropotkin’s Theory of Mutual Aid in Historical Context’, *International Review of Social History*, 40(2), 1995, s. 259-283.
- KINNA**, Ruth, *Kropotkin: Reviwing the Classical Anarchist Tradition*, Edinburg University Press, 2016.
- KOCH**, Tom, ‘Prince Kropotkin: Public Health’s Patron Saint’, *International Journal of Epidemiology*, Volume: 43, Issue: 6, December 2014, s. 1681-1685.
- KROPOTKIN**, Pyotr, *Anarşi: Felsefesi-İdeali*, (çev. Işık Ergüden), Kaos Yayınevi, İstanbul, 2015, (Orijinal Basım: 1887-1905 arası).
- KROPOTKIN**, Pyotr, *Anarşist Ahlak*, (çev. Işık Ergüden), Kaos Yayınları, İstanbul, 2018, (Orijinal Basım: 1889).
- KROPOTKIN**, Pyotr, *Bir Devrimcinin Anıları*, (çev. Mazlum Beyhan), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2015, (Orijinal Basım: 1899).
- KROPOTKIN**, Pyotr, *Bir İsyancının Sözleri*, (çev. İhya Kahraman), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018, (Orijinal Basım: 1885).
- KROPOTKIN**, Pyotr, *Çağdaş Bilim ve Anarşi*, (çev. Mazlum Beyhan), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2015, (Orijinal Basım: 1913).
- KROPOTKIN**, Pyotr, *Etik*, (çev. Sinan Altıparmak), Öteki Yayınevi, İstanbul, 2018, (Orijinal Basım: 1904-1905 arası).
- KROPOTKIN**, Pyotr, *Karşılıklı Yardımlaşma: Evrimin Bir Faktörü*, (çev. Işık Ergüden-Deniz Güneri), Kaos Yayınları, İstanbul, 2018, (Orijinal Basım: 1902).
- LAUGHLIN**, Jim Mac, *Kropotkin and Anarchist Intellectual Tradition*, Pluto Press, London, 2016.
- MARSHALL**, Peter, *Anarşizmin Tarihi: İmkansız İstemek*, (çev. Yavuz Alogan), İmge Kitapevi, İstanbul, 2003.
- MARX**, Karl / **ENGELS**, Friedrich, *Nüfus Sorunu ve Malthus*, (çev. Oya Yaylalı), Sol Yayınları, Ankara, 1976.

- MARX**, Karl, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, (çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1979.
- MAXIMOF**, G. P., (Ed.) G. P, *The Political Philosophy of Bakunin: Scientific Anarchism*, Free Press of Glencoe, London, 1953.
- MILLER**, Martin A. (Ed.), *P. A. Kropotkin, Selected Writings on Anarchism and Revolutions*, The M. I. T. Press, Cambridge-London, 1975.
- MORRIS**, Brian, *Kropotkin: The Politics of Community*, PM Press, Oakland, 2018.
- NEWMAN**, Saul, *Bakunin'den Lacan'a Anti-Otoriteryanizm ve İktidarın Altüst Oluşu*, (çev. Kürşat Kızıltuğ), Ayrıntı Yayınları, 2001.
- ÖNAL**, Nevzat Evrim, 'Burjuvanın İnsan Bencildir Tezinin Eleştirisine Doğru', Madde, Diyalektik ve Toplum, Cilt: 1, Sayı: 3, Yıl: 2018, s. 212-225.
- RUSE**, Michel, "Evrimci Etiğin Savunusu", (çev. Nermin Acar), *Evrimci Etiğin Temelleri* içinde, (Haz. Jean-Pierre Changeux), Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- SHARMA**, Rajenda K., *Demography and Population Problems*, Atlantic Publishers and Distributors (P) Ltd., New Delhi, 2007.
- ŞENEL**, Alaeddin, *Din-Ahlak ve Saygı-Biat Üzerine Aykırı Yazılar*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2014.
- ŞENEL**, Alaeddin, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- ŞENEL**, Alaeddin, *İnsanlık Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- TAYLAN**, Ömer, *Anarşizmin Felsefi Kökenleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2014.
- THIELE**, Paul, *Thinking Politics: Perspectives in ancient, modern and postmodern political theory*, Seven Bridges Press, New York, 2002.
- THOMAS**, Paul, *Marx ve Anarşistler*, (çev. Devrim Evci), Ütopya Yayınevi, Ankara, 2000.
- TİMUÇİN**, Afşar, *Düşünce Tarihi: Gerçekçi Düşüncenin Çağdaş Görünümü*, 3. Cilt, Bulut Yayınları, İstanbul, 2001.
- TODES**, Daniel Philip, *Darwin Without Maltus: The Struggle for Existence in Russian Evolutionary Thought*, Oxford University Press, 1989.
- UYGUN**, Oktay, *Devlet Teorisi*, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2015.
- ÜLGİN**, Hilmi Ziya, *Ahlak*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016.
- ÜNAL**, Hüseyin, 'İnsanlığa Karşı Suçlarda İnsanlık Ne Manaya Gelmektedir: Felsefi Bir Analiz', İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt: 72, Sayı: 1, Yıl: 2014, s. 555-570.
- WOODCOCK**, George, *Anarşizm: Bir Düşünce ve Hareketin Tarihi*, (çev. Alev Türker), Kaos Yayınları, İstanbul, 2014.
- ZENKER**, Ernest Victor, *Anarchism: A Criticism and History of the Anarchist Theory*, The Knickerbocker Press, Newyork and London, 1897.

Yararlanılan İnternet Siteleri

<https://archive.org/details/anarchismcritici00zenkiala/page/178> (erişim tarihi: 05.08.2019).

<https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-ethics-origin-and-development> (erişim tarihi: 11.05.2019).

<https://www.marxists.org/subject/science/essays/kropotkin.htm> (erişim tarihi: 15.06.2019).

<https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-law-and-authority> (erişim tarihi: 11.05.2019).

<https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-the-state-its-historic-role> (erişim tarihi: 02.08.2019).

<https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-are-we-good-enough> (erişim tarihi: 15.06.2019).

<https://veganlik.org/cambridge-bilinc-deklarasyonu/> (erişim tarihi: 13.08.2019).

<http://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf> (erişim tarihi: 13.08.2019).